

КЫРГЫЗ ТИЛИНИН ГРАММАТИКАСЫНДА ЖАНА СӨЗДҮКТӨРҮНДӨ ЖАКСЫЗ
ЭТИШТИН ЖОК БОЛУП КАЛЫШЫ ЖӨНҮНДӨГҮ ӨКҮНҮЧ
О ДОСАДНОМ ОТСУТСТВИИ НЕОПРЕДЕЛЕННОГО ГЛАГОЛА В ГРАММАТИКЕ И
СЛОВАРЯХ КЫРГЫЗСКОГО
ON THE ABUNDANCE OF UNCERTAINTY VERB IN GAMMA TIKE AND DICTIONARY
OF KYRGYZ

Алымкулов Келдибай.
ОшМУ, keldibay@mail.ru

Аннотация: Мында Кыргыз элинин макал-лакаптарында жана акын, ырчыларынын ырларында, эпосторунда жаксыз этиштердин болгонуна карабай кыргыз тилинин грамматикасында жана сөздүктөрүндө жаксыз этиштердин жок болуп калышы жөнүндөгү маселе талкууланат.

Annotation: It is discussed the question about annoying absence of indefinite verbs in the grammar and dictionaries of the Kyrgyz language, although they exist in the Proverbs, in the works of akyns-improvisers, and in the epics.

Ачык сөздөр: Кыргыз тилинин грамматикасы, жаксыз этиштер, герундий.

Key words: Grammar of the Kyrgyz language, indefinite verbs, gerund.

Кириш сөз

Бардык элдер үчүн так жана түшүнүктүү жазылган тилдин грамматикасы чон мааниге ээ. Немец жана француз тилдеринин грамматикалары 1350-жана 1539-жылдары негизделген. Инглиш грамматикасы 14-кылымдан тартып түзүлө баштаган жана 1474-жылы инглиш тилинде биринчи китеп чыккан. Демек, бул элдерде алардын грамматикасы бекем негизделген. Түрк грамматикасы 16-кылымдан баштап негизделе баштаган. 1530-жылы биринчи түрк тилинин грамматикасы жарыяланган. Биринчи орус грамматикасы М.Ломоносовдун авторлугунда 1755-жылы орус тилинде жарыяланган.

1804-жылы Казан университети ачылып, 1806-жылы өзүнүн басмаканасына ээ болгон жана анда Ибрагим Халфиндин авторлугунда “Татар тилинин грамматикасы жана азбукасы” басылып чыккан.

Кыргыздардын оозеки чыгармачылыгы өтө жогорку деңгээлде болуп, алар дүйнөдөгү эң көлөмдүү 500 000 жолчодон турган "Манас" эпосун жараткан жана ал ЮНЕСКОнун материалдык эмес маданий мурастарынын шедеврлеринин тизмесинде катталган. Гиннестин рекорддор китебине да кийирилген. Манас эпосу жөнүндөгү маалыматтар 16-кылымга таандык. Орто кылымдын башындагы Чыгыш түрктөрүнүн биринчилеринен болуп Орхон Энисей кыргыздары Рун алфавиттик жазуусун ойлоп табышкан жана колдонушкан.

Төмөнкү салыштыруулардан кийин көрүнүп тургандай, азыркы кыргыз тилинин грамматикасы татар жана казак тилдеринин таасири астында Октябрь Революциясынан кийин жазылгандыгы байкалып турат.

Жаксыз этиштер

Адамзаттын тили үчүн этиш негизги роль ойнойт. Себеби ал адамдын кыймыл аракетин билдирет. Башка элдердин тилдерин үйрөнүү үчүн биз сөздүктөрдү колдонобуз жана инглиш, немец, орус, түрк, өзбек, француз тилдеринде этиштер сөздүктө жаксыз этиш түрүндө биринчи берилет. Андыктан аны туура түшүнүү жана туюнтуу, башка тилдердеги этишке туура келүүсү - тилдерди үйрөнүүдө эң негизги ролду ойнойт. Жаксыз этиш жана герундий жөнүндөгү аныктоолор кыргыз тилинин грамматикасында жаксыз этиш эмне үчүн мыйзамсыз түрдө түшүп калганын түшүнүүгө жардам берет.

Жаксыз этиштер илгертен тартып азыркыгы чейин кыргыздардын оозеки чыгармасында жана акын-ырчылардын ырында, жазуучулардын чыгармаларында жашап

келе жаткандыгына карабастан кыргыз тилинин грамматикасында жана сөздүктөрүндө жаксыз этиштер түшүп калган. Жаксыз этиш (инфинитив - неопределенный глагол) этиштин баштапкы формасы болсо да алар кайдан пайда болушкан? Алар зат атооч жана этиштен түзүлүшү мүмкүн!

Маселен орус тилинде:

Зат атооч-игра дан, инфинитив-играть түзүлөт,

Этиш говори ден, инфинитивден-говорить түзүлөт .

Алар пайда болгондон кийин аларды алгачкы же жаксыз этиш деп айтышат. Себеби андан убакытты, санын, этиштин кимге таандык экенин билип болбойт жана андан этиштин башка түрлөрүн түзсө болот. Инфинитив Что делать, Что сделать деген суроолорго жооп берет. Алар -ть, -сть, -ти,- стичь суффикстери менен аяктайт.

Герундий

Герундий-кыймылды предмет катары көрсөтөт. Эмнени аткардың?- деген суроого жооп берет. Анда зат атоочтун жана этиштин белгилери болот.

Эми жаксыз этиштердин бир канча тилдердеги которулушун салыштырабыз (1-таблица). Бул жерде жана төмөндө жаксыз этиштердин түзүлүшү тийиштүү зат атоочтон жана этиштен болушун сызыкча жоон курсив менен белгилейбиз

1-таблица

Орусча	Татарча	Казакча	Кыргызча	Түркчө	Өзбекче
Говорить	Сөйл-әү	Сөй-леу	Сүй-лөө	Конуш-мак	Суйла-мок
Быть	Булл-у	Бол- у	Бол- уу	Ol- <i>tak</i>	Бул- <i>мок</i>
Есть	Аша- у	Же- у	Же- <i>ш</i>	Үе- <i>тек</i>	Е- <i>мок</i>
играть	Уйн-ау	Ой- <i>нау</i>	Ой- <i>ноо</i>	Оупа- <i>tak</i>	Уйна- <i>мок</i>

Экинчи, үчүнчү, төртүнчү мамычалардан көрүнгөндөй, татар казак жана кыргыз тилдеринде жаксыз этиштер герундий менен алмаштырылган, маселен, сүйлөө деген бир аз убакыт-үзгүлтүксүз сүйлөмөктү билдирет, демек, бул процессти (зат атооч) билдирет; ойноо бир аз убакыт ойногонду билдирет, б.а. процесс. Демек, мындан казак жана кыргыз грамматикасы татар грамматикасынан сиңирип алынган, ал эми 4 жана 5 мамычаларынан көрүнгөндөй, түрк жана өзбек тилдеринде жаксыз этиш *-мек* жана *-мак* суффикстерин кошуу менен пайда болот. Ушундай эле жаксыз этиштердин түзүлүшү азербейжан жана түркмөн тилдеринде байкалат.

Кыргыз тилинин грамматикасында дагы жаксыз этиштердин түзүлүшү *-мек,-мак,мөк* суффикстерин кошуу менен түзүлүшү туура экендиги кыргыз тилиндеги макалдар, "Манас" эпосунан алынган үзүндүлөр, акын ырчылардын ырлары далилдеп турат. Ал эми Жаксыз этиштин мындай болушу Октябрь революциясына чейин эле жашап, азыркыга чейин уланып олтурат жана алардын кээ бирлери *ганамакаланын аягында келтирилген*.

Белгилей кетүүчү нерсе, ушундай эле жаксыз этиштин түзүлүшү немец жана француз тилдеринде да байкалат (2- таблица).

2-таблица

Русский	Немецкий	Французский
Играть	Spiel- <i>en</i>	Jou- <i>er</i>
Есть	Ess- <i>en</i>	Mang- <i>er</i>
Быть	Werd- <i>en</i>	Et- <i>re</i>
Петь	Sing- <i>en</i>	Chant- <i>er</i>

Инглиз тилинде жаксыз этиштер этишке to бөлүкчөсүн кошуу менен түзүлөт: to play- ойномок, to eat - жемек.

Тыянак

Кыргыз тилинин грамматикасында герундий деген түшүнүк жок болсо дагы бардык инфинитивдер алар менен алмаштырылган. Орус-кыргыз сөздүгүндө инфинитив (жаксыз этиш) жана герундий бир эле нерсени билдирет. Маселен, читать - окуу, чтение - окуу, ж.б. Андыктан мындан аркы кыргыз тилинин грамматикасынын китептеринде жана сөздүктөрүндө жаксыз этиштердин туура мааниси менен берилиши керек. Себеби, алар кыргыз элинин оозеки чыгармаларында XIV кылымдан бери, акын ырчылардын ырларында, жазуучулардын чыгармаларында да жашап келе жатат.

Conclusion

In the Kyrgyz grammar, although there is no concept of the gerund, by they replaced all the infinitives in the Kyrgyz language. Everywhere in the dictionary the Russian-Kyrgyz, the infinitive and the gerund means the same thing word for example: read – окуу, reading, окуу, etc.

Therefore, in the future, on the published of books grammar and dictionaries, it is necessary to properly reflect indefinite verbs in the Kyrgyz language, as they exist in the oral Kyrgyz language at least since the 14th century, as stated above.

Колдонулган адабияттардын тизмеси:

1. Большой англо-русский словарь. Т.1-2, под. Ред. И.Г. Гальперина и Э. М.: Медниковой, Изд. Русский язык, 1986, 1988. - 1037 с., - 1012 с.
2. Большой Русско-казахский словарь. - М.: Толмач, 2008. -536 с.
3. Ганиев Ф., Гаффарова Ф. Русско-татарский словарь. Татарское книжное издательство. - Казань: -211 с.
4. Казахско-русский словарь. Под ред. Р.Г. Сыдовой и К.Ш. Чусайн. - Алматы: Дайк пресс, 1991. -1007 с.
5. Качалова К. Н., Израилевич Е.Е. Практическая грамматика английского языка. - М.: Изд. Юнас, 1995. - 608 с.
6. Кыргызско-русский словарь. Т. 1-2. Составитель проф. К.К. Юдахин. -М.: Изд. Советская энциклопедия, 1985. - 1213 с.
7. Мустафаева Э.М.-Э., Щербинина В.Г. Русско-турецкий словарь. М.: Русский язык, 1994. -1022 с.
8. Новый немецко-русский и русско-немецкий словарь. - М.: Изд. ООО дом славянской книги, 2007. - 702 с.
9. Раевская О.В. Французско-русский и Русско-французский словарь. - М.: Фкт, Астрель, 2008, - 640 с.
10. Русско-кыргызский словарь. Под ред. Проф. К. К. Юдахина. Бишкек: Изд. Кут бер, 2012. -991 с.
11. Русско-немецкий словарь. Под ред. Ф. Б. Лоховица, А.А. Лепинга и Н.П. Страховой. - М.: изд. Советская Энциклопедия. 1965. -710 с.
12. Узбекско-русский словарь. Под ред. С.Ф. Акобировой и Г.Н. Михайлова, Ташкент: изд. Главная редакция Узбекской Советской энциклопедии, 1985.- 726 с.
13. Русско-узбекский словарь. Под ред. Р. Абдуракманова. -М.: Гос. изд. иностранных и национальных словарей, 1954. -1046 с.

Тиркеме

макалдар: Баш кес-**мек** бар, тил кес-**мек** жок.
Кел де-**мек** бар, кет де-**м-ек** жок.
Бирге жүр-**мөк** бар, бирге өл-**мөк** жок.

Жакшы жаша-**мак** бар, жакшы өл-**мөк** жок.
Бөрк ал-**мак** бар, баш ал-**мак** жок.
"Манас" эпосунан (С. Орозабаков)
Туул-**мак** бар, өл-**мөк** бар,
Ак жазганын көр-мөк бар.
Алда берген аманат,
Ажал келсе бер-**мек** бар.
Даанышман жана акын-ырчы Арстанбек Буйлаш уулунан (1824-1878) -
Мээнет менен жан бак-**мак**-адалдыктын белгиси.
Өңдөн азып саргай-**мак**- кеселдиктин белгиси.
Чагым салып, эл буз-**мак**- ыймансыздын белгиси.
Сураганын аткар-**мак**-кыйбас тыктын белгиси.
Кара жерди каңтар-**мак**-кажыбастын белгиси.
Акын-ырчы Калмырза Сарнек уулунан (1866-1910)
Арзан эмес мал тап-**мак**,
Оной эмес жан бак-**мак**.
Эл чогулган жерлерде,
Андан кыйын,Элге жаккан ыр тап-**мак**!

УДК 517.928

АСИМПТОТИКА ИНТЕГРАЛОВ СОДЕРЖАЩИЕ БОЛЬШОЙ
ПАРАМЕТР В КОМПЛЕКСНЫХ ОБЛАСТЯХ
ЧОҢ ПАРАМЕТРИ БОЛҒОН ИНТЕГРАЛДАРДЫН КОМПЛЕКСТИК ОБЛАСТАРДАҒЫ
АСИМПТОТИКАСЫ
ASYMPTOTICS OF INTEGRALS CONTAINING A LARGE PARAMETER IN COMPLEX
DOMAINS

Матанов Ш.М. – ЖАГУ
e – mail: sheralimatanov@yahoo.com.

Аннотация: В данной работе рассматриваются интегралы содержащие, большой параметр в комплексных областях. Получены асимптотические представления по большому параметру.

Аннотация: Жумушта чоң параметри бар болгон интегралдар комплекстик областа каралат. Чоң параметр боюнча асимптотика алынган.

Annotation: In this paper we consider integrals containing a large parameter in complex domains. Asymptotic representations with respect to a large parameter are obtained.

Ключевые слова: Интегралы, большой параметр асимптотика, гармонические функции, линии уровня.

Ачык сөздөр: Интеграл, чоң параметр, асимптотика, гармоникалык функциялар, деңгээл сызыктар.

Key words: Integrals, large asymptotics, harmonic functions, level lines.

Исследование асимптотического поведения решений сингулярно возмущенных уравнений сводятся к исследованию интегралов содержащих большой параметр [1].

Также асимптотическое представление специальных функций требует рассмотрение интегралов содержащих большой параметр [2].

Следовательно исследование асимптотического поведения интегралов содержащих большой параметр является актуальной задачей.

Пусть рассматривается интеграл

- 1. Топологическая часть.**
Возьмём функции

с областью определения

Список использованной литературы:

1. Алыбаев К.С. Метод линии уровня исследования сингулярно возмущенных уравнений при нарушении условия устойчивости [Текст] К.С.Алыбаев // Вестник Кыргызского государственного университета. – серия 3, Выпуск 6. –Бишкек, 2001.
2. Копсон Э. Асимптотические разложения [Текст] – С.190-200 /Э.Копсон. – Москва: Мир, 1966.-160с
3. Федорюк М.В. Метод перевала [Текст] /М.В.Федорюк. –Москва: Наука, 1977, -368с

УДК 517.928

СИНГУЛЯРНО ВОЗМУЩЕННЫЕ ОБЫКНОВЕННЫЕ ДИФФЕРЕНЦИАЛЬНЫЕ
УРАВНЕНИЯ С АНАЛИТИЧЕСКИМИ ФУНКЦИЯМИ
АНАЛИТИКАЛЫК ФУНКЦИЯЛУУ СИНГУЛЯРДУУ ДҮҮЛҮККӨН КАДИМКИ
ДИФФЕРЕНЦИАЛДЫК ТЕНДЕМЕЛЕР
SINGULARLY PERTURBED ORDINARY DIFFERENTIAL EQUATIONS WITH
ANALYTIC FUNCTIONS

Мурзабаева А.Б., Тампагаров К.Б., Алыбаев К.С.

e.mail: avtbi.murzabaeva@mail.ru

tampagarovkak@mail.ru

alybaevkurmanbek@rambler.ru.

Аннотация: В данной работе изложены основные результаты полученные авторами при исследовании сингулярно возмущенных обыкновенных дифференциальных уравнений с аналитическими функциями.

Аннотация: Жумуш аналитикалык функциялуу сингулярдуу дүүлүккөн кадимки дифференциалдык теңдемелерди изилдөөдө авторлор тарабынан алынган айрым жыйынтыктарды өз ичине камтыйт.

Annotation: In this paper, we present the main results obtained by the authors in the study of singularly perturbed ordinary differential equations with analytic functions.

Ключевые слова: Сингулярное возмущение, аналитическая функция, гармонические функции, линии уровня, асимптотика, пограничные области, регулярные, сингулярные области.

Ачык сөздөр: Аналитикалык функция, сингулярдык дүүлүгүү, гармоникалык функциялар, деңгээл сызыктар, асимптотика, чектик катмар областтар, регулярдык сингулярдык областтар.

Keywords: Singular perturbation, analytic function, harmonic functions, level lines, asymptotics, boundary layered regions, regular, singular domains.

1. Обозначения и понятия

- N, R, C – соответственно множество натуральных, действительных комплексных чисел;
-

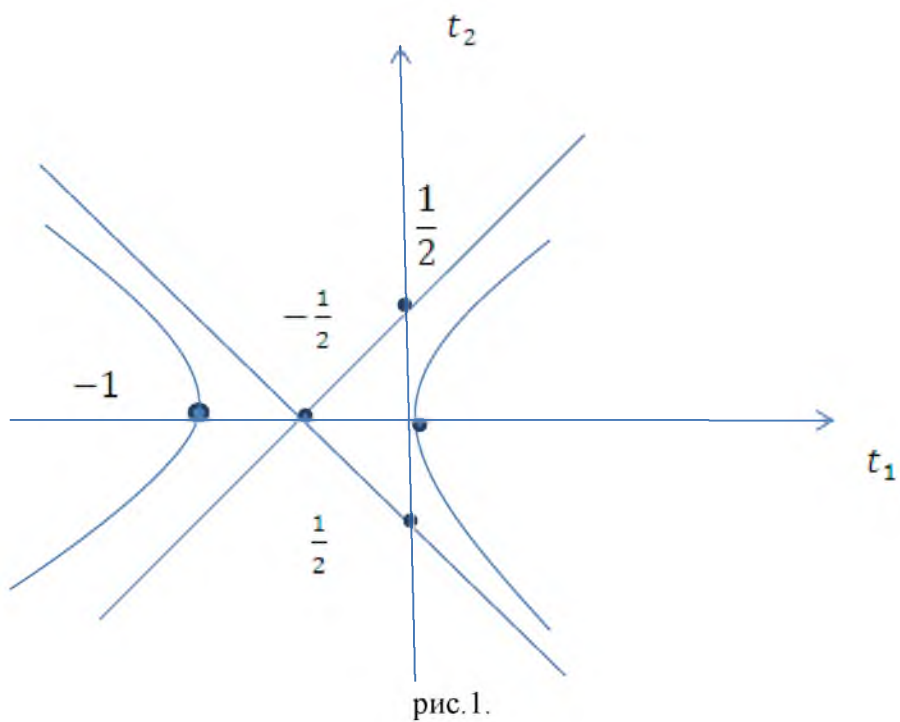
**3. ПОГРАНСЛОЙНЫЕ ЛИНИИ ДЛЯ ЛИНЕЙНЫХ СИНГУЛЯРНО
ВОЗМУЩЕННЫХ ОБЫКНОВЕННЫХ ДИФФЕРЕНЦИАЛЬНЫХ
УРАВНЕНИЙ С АНАЛИТИЧЕСКИМИ ФУНКЦИЯМИ**

§ 3.1. Определения и постановка задачи

Рассмотрим линейное неоднородное СВОДУ-С:

Рассмотрим уравнения вида (2) с $z^0 \neq 0$. Этот довольно тривиальный случай будет рассмотрен по следующим причинам: во-первых, потому, что этот результат понадобится в дальнейшем для рассмотрения общего случая, а во-вторых, потому, что это дает возможность получить некоторое предварительное представление о структуре решения, ожидаемой в общем случае.

Решение задачи (2)-(3) можно представить в виде

Как было доказано, ПСЛ определяется уравнением

Таким образом, эта ПСЛ (ее две ветви, направленные от начала координат в первый квадрант и в четвертый квадрант) разделяют плоскость на РО (вдоль оси ОХ) и СО.

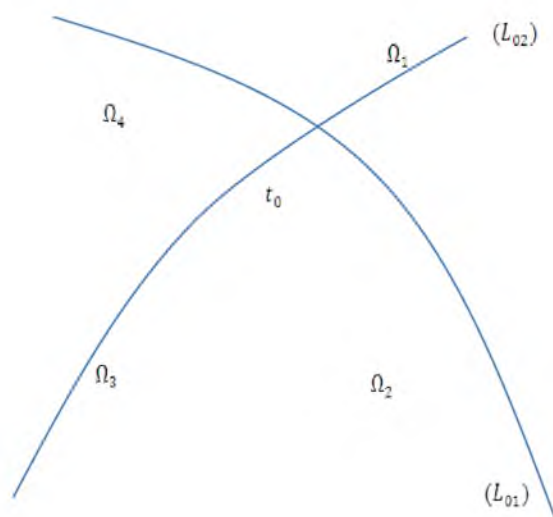
Построим алгоритм приближенного поиска ПСЛ.

Представим заданный коэффициент в виде

В окрестности точек ветвления ПСЛ картина более сложная. Во-первых, для каждого компонента ПСЛ нужно вводить свою координату. Во-вторых, как показывает основной пример

Имеем:

Пусть

1.

Заметим, может случится так, что для некоторых

Только в этом случае

2. Нейштадт А.И.О. затягивании потери устойчивости при динамических бифуркациях I, II [Текст] / А.И. Нейштадт // Дифференциальные уравнения, 1987. –Т. 23. № 12. – С. 2060-2067; 1988. – Т.24.№2. – С. 226-233.
3. Турсунов Д.А. Асимптотика решений бисингулярно возмущенных обыкновенных и эллиптических дифференциальных уравнений, дисс... докт.физ.-мат.наук: 01.01.02/ Д.А.Турсунов. – Бишкек, 2014.-192с.
4. Алыбаев К.С. Метод линий уровня исследования сингулярно возмущенных уравнений при нарушении условия устойчивости //Вестник КГНУ. – Серия 3, Выпуск 6. – Бишкек, 2001г. – С. 190-200.
5. Алыбаев К.С. Явление простирающегося симметричного пограничного слоя для сингулярно возмущенных уравнений при потере устойчивости [Текст] / Алыбаев К.С., Нарбаев М.Р. //Вестник ЖАГУ. Жалал-Абад, 2008. №1. – с.122-126
6. Тампагаров К.Б. Погранслоиные линии для сингулярно и регулярно возмущенных дифференциальных уравнений первого порядка с аналитическими функциями. [Текст] / К.Б. Тампагаров // Естественные и математические науки в современном мире: сб. статей по материалам XLVII международной научно-практической конференции. №10 (45). Россия, Новосибирск: СиБАК, 2016. –С. 67-73.
7. Тихонов А.Н. Системы дифференциальных уравнений содержащие малые параметры при производных //Мат.сб. – 1952.-Т.31(73), №3. – С. 575-586.
8. Каримов С.К. Асимптотика решений некоторых классов дифференциальных уравнений с малым параметром при производных в случае смены устойчивости покоя в плоскости “быстрых” движений. Дисс.... доктора физ.-мат.наук: 01.01.02, - Ош, 1983. – 260 с.
9. Панков П.С., Алыбаев К.С., Тампагаров К.Б., Нарбаев М.Р. Явление погранслоиных линий и асимптотика решений сингулярно возмущенных линейных обыкновенных дифференциальных уравнений с аналитическими функциями //Вестник ОшГУ, 2013-№1 (специальный выпуск). – С. 227-231.
10. Федорюк М.В. Метод перевала [Текст] / М.В. Федорюк // Москва: Наука, 1977. – 368с.
11. Мурзабаева А.Б. Сингулярно возмущенные уравнения с аналитическими функциями при нарушении единственности решений вырожденного уравнения [Текст] / А.Б. Мурзабаева // Инновации в науке: сб.ст.по матер. LXIII междунар.науч.-практ.конф. № 11 (60). – Новосибирск: СиБАК, 2016.-С.42-49.
12. Мурзабаева А.Б. Сингулярно возмущенные уравнения при нарушении единственности решений вырожденного уравнения и условия устойчивости [Текст] / А.Б. Мурзабаева //Естественные и математические науки в современном мире: сб. ст. по матер. XLIX междунар.науч.-практ.конф. № 12 (47). – Новосибирск: СиБАК, 2016.-С.77-85.

УДК 517.928

СИНГУЛЯРНО ВОЗМУЩЕННЫЕ УРАВНЕНИЯ С НЕАНАЛИТИЧЕСКИМИ
ПРАВЫМИ ЧАСТЯМИ ТЕРЯЮЩИЕ ЕДИНСТВЕННОСТЬ ПРИ ВЫРОЖДЕНИИ
КУБУЛГАН УЧУРДА ЖАЛГЫЗДЫГЫ БУЗУЛГАН ОҢ ЖАК БӨЛҮГҮ
АНАЛИТИКАЛЫК БОЛБОГОН СИНГУЛЯРДЫК ДҮҮЛҮККӨН ТЕҢДЕМЕЛЕР
SINGULARLY PERTURBED EQUATIONS WITH NON-ANALYTIC RIGHT-HAND SIDES
LOSING THE UNIQUENESS WITH THE DEGENERATION

Мурзабаева А.Б. – ОшГУ
email: aytbu.murzabaeva@mail.ru

Аннотация: В данной работе рассматриваются сингулярно возмущенные уравнения с неаналитическими правыми частями, вырожденные уравнения которых имеют несколько решений. Без привлечения условий устойчивости доказано существование интервалов притяжения решений вырожденных уравнений.

Аннотация: Жумушта оң жак бөлүгү аналитикалык болбогон сингулярдык дүүлүккөн теңдемелер изилденди. Кубулган теңдемелери бир нече чечимдерге ээ болгон учурлар изилденди. Кубулган теңдемелерин чечимдеринин тартылуу интервалдарынын жашашы туруктуулук шартты колдонбостон далилденди.

Annotation: In this paper, we consider singularly perturbed equations with non-analytic right-hand sides, degenerate equations which have several solutions. Without the involvement of conditions of stability proved the existence of intervals of attraction of solutions of degenerate equations.

Ачык сөздөр: Сингулярдык дүүлүккөн теңдемелер, тартылуу интервалы, асимптотика, үзгүлтүксүздүк, үзүлүү чекиттери.

Ключевые слова: Сингулярно возмущенные уравнения, интервал притяжения, асимптотика, непрерывность, точки разрыва.

Key words: Singularly perturbed equations, the interval of attraction, asymptotics, continuity, break point.

Постановка задачи

В работах [1-2] рассмотрены сингулярно возмущенные уравнения вырожденные уравнения, которых имеют единственные решения и правые части являются непрерывными или аналитическими функциями по всем переменным входящими в эти функции.

В данной работе рассматриваются сингулярно возмущенные уравнения с неаналитическими правыми частями, вырожденные уравнения которых имеют несколько решений.

Пусть рассматривается уравнение

$$\varepsilon x'(t, \varepsilon) = a(t)x(t, \varepsilon) + b(t)x^2(t, \varepsilon) \quad (1)$$

с начальным условием

$$x(t_0, \varepsilon) = x^0, \quad (2)$$

где $t_0 \leq t \leq T$, $T \in R$.

При $\varepsilon = 0$ из (1) получим вырожденное уравнение

$$a(t)\xi(t, \varepsilon) + b(t)\xi^2(t, \varepsilon) = 0 \quad (3)$$

(3) имеет решения $\xi_1(t, \varepsilon) \equiv 0$, $\xi_2(t, \varepsilon) = -\frac{a(t)}{b(t)}$

Определение. Если $\forall t \in (t_1, T_1) \subset [t_0, T]$ существует $x(t, \varepsilon)$ - решение задачи (1)-(2) и справедливо соотношение

$$\lim_{\varepsilon \rightarrow 0} x(t, \varepsilon) = \xi_j(t),$$

то интервал (t_1, T_1) назовем интервалом притяжения решения $\xi_j(t)$.

Задача. Определить интервалы притяжения решений $\xi_j(t)$ ($j=1,2$), без привлечения условий устойчивости сформулированного в [1].

Решение задачи

I. Поставленную задачу решим при выполнении следующих условий

U1. $a(t), b(t) \in C^2[t_0, T]$ и $\forall t \in [t_0, T] (b(t) \neq 0)$.

U2. $a(t) < 0$ при $t_0 \leq t \leq T$;

Решение задачи (1)-(2) можно представить в виде

$$x(t, \varepsilon) = \frac{\varepsilon x^0 \exp \frac{F(t)}{\varepsilon}}{\varepsilon - x^0 \int_{t_0}^t \exp \frac{F(\tau)}{\varepsilon} b(\tau) d\tau} \quad (4)$$

где $F(t) = \int_{t_0}^t a(s) ds$.

Асимптотическое поведение функции (4) зависит от свойств функции $\exp \frac{F(t)}{\varepsilon}$.

Следовательно, будем исследовать функцию $F(t)$ для $t \in [t_0, T]$.

$F'(t) = a(t)$ и согласно U2 для $t \in [t_0, T_1]$ функция $F(t) \leq 0$, причем равенство имеет место только при $t = t_0$.

Возьмем интеграл

$$J(t) = \int_{t_0}^t \exp \frac{F(\tau)}{\varepsilon} b(\tau) d\tau \quad (5)$$

Интеграл (5) проинтегрировав по частям получим

$$J(t) = \int_{t_0}^t \frac{\varepsilon b(\tau)}{a(\tau)} d \exp \frac{F(\tau)}{\varepsilon} d\tau = \varepsilon \left[\frac{b(t)}{a(t)} \exp \frac{F(t)}{\varepsilon} - \frac{b(t_0)}{a(t_0)} - \int_{t_0}^t \left(\frac{b(\tau)}{a(\tau)} \right)' \exp \frac{F(\tau)}{\varepsilon} d\tau \right] \quad (6)$$

Согласно U1 функции $a(t)$ и $b(t)$ имеют непрерывные производные до второго порядка включительно. Тогда интеграл в (6), содержащееся в [...], проинтегрировав по частям убеждаемся, что он имеет порядок ε .

Таким образом для (4) имеем следующее асимптотическое представление

$$x(t, \varepsilon) = \frac{x^0 \exp \frac{F(t)}{\varepsilon}}{1 - x^0 \left[\frac{b(t)}{a(t)} \exp \frac{F(t)}{\varepsilon} - \frac{b(t_0)}{a(t_0)} + O(\varepsilon) \right]}$$

Отсюда для $t_0 \ll t \leq T$, учитывая $F(t) \ll 0$, получим $\lim_{\varepsilon \rightarrow 0} x(t, \varepsilon) = 0$.

Таким образом, интервал $(t_0, T]$ является интервалом притяжения решения $\xi_1(t) \equiv 0$.

Решение $\xi_2(t)$ не имеет интервала притяжения.

II. Пусть выполняются условия

U1. $a(t), b(t) \in C^2[t_0, T]$ и $\forall t \in [t_0, T] (b(t) \neq 0)$

U2. $a(t) > 0$ при $t_0 \leq t \leq T$.

Решение задачи представим в виде (4) и исследуем асимптотическое поведение функции $x(t, \varepsilon)$ при $\varepsilon \rightarrow 0$.

В (4) согласно условия U2 для $t \in (t_0, T] (F(t) > 0)$.

Проведем следующее преобразование

$$x(t, \varepsilon) = \frac{\varepsilon x^0}{\varepsilon \exp \frac{-F(t)}{\varepsilon} - x^0 \int_{t_0}^t \exp \frac{F(\tau) - F(t)}{\varepsilon} b(\tau) d\tau} \quad (7)$$

Возьмем интеграл

$$J(t) = \int_{t_0}^t \exp \frac{F(\tau) - F(t)}{\varepsilon} b(\tau) d\tau$$

Согласно условия U2 для $t \in [t_0, T] (F'(t) = a(t) > 0)$. Отсюда следует, что на отрезке $[t_0, T]$ функция $F(t)$ возрастает. Следовательно, $F(\tau) - F(t) \leq 0$ при $t_0 \leq \tau \leq t \leq T$.

Интеграл $J(t)$ проинтегрируем по частям

$$J(t) = \varepsilon \int_{t_0}^t \frac{b(\tau)}{a(\tau)} d\tau \exp \frac{F(\tau) - F(t)}{\varepsilon} = \varepsilon \left[\frac{b(t)}{a(t)} - \frac{b(t_0)}{a(t_0)} \exp \frac{-F(t)}{\varepsilon} - \int_{t_0}^t \left(\frac{b(\tau)}{a(\tau)} \right)' \exp \frac{F(\tau) - F(t)}{\varepsilon} d\tau \right].$$

Используя условие U1, интеграл содержащийся в [...] проинтегрировав по частям убеждаемся, что он имеет порядок ε .

На основе проведенных вычислений для (7) имеем следующее асимптотическое представление

$$x(t, \varepsilon) = \frac{x^0}{\exp \frac{-F(t)}{\varepsilon} \left(1 + x^0 \frac{b(t_0)}{a(t_0)} \right) - x^0 \frac{b(t)}{a(t)} + O(\varepsilon)}$$

Отсюда при $\varepsilon \rightarrow 0$ для $t_0 \ll t \leq T$ получим

$$x(t, \varepsilon) \rightarrow -\frac{a(t)}{b(t)}.$$

Таким образом, интервал $(t_0, T]$ является интервалом притяжения решения

$$\xi_2(t, \varepsilon) = -\frac{a(t)}{b(t)}$$

Из рассмотренных случаев вытекает: если на некотором интервале $F(t) < 0$, то этот интервал является интервалом притяжения $\xi_1(t) \equiv 0$; если $F(t) > 0$, то интервал является

интервалом притяжения решения $\xi_2(t) = -\frac{a(t)}{b(t)}$.

III. Теперь рассмотрим случай содержащий случаи I и II.

Задачу решим при выполнении условий

U1. $a(t), b(t) \in C^2[t_0, T]$ и $\forall t \in [t_0, T] (b(t) \neq 0, a'(t) > 0)$.

U2. $a(t) < 0$ при $t_0 \leq t < T_0$; $a(T_0) = 0$;

$a(t) > 0$ при $T_0 < t \leq T$.

Определим функцию $F(t) = \int_{t_0}^t a(s) ds$

U3. $\exists! T_1 (T_0 < T_1 < T)$ и $F(T_1) = 0$.

Решение задачи (1)-(2) можно представить в виде (4). Как и в предыдущем случае исследуем функцию $F(t)$ для $t \in [t_0, T]$. По определению $F'(t) = a(t)$. Тогда согласно условия U2 функция убывает на интервале $[t_0, T_0)$ и возрастает на интервале $[T_0, T]$. В точке $t = T_0$ имеет минимум. Если учесть условие U3, то для $t \in (t_0, T_1)$ ($F(t) < 0$), а для $t \in (T_1, T]$ ($F(t) > 0$).

Возьмем интеграл

$$J(t) = \int_{t_0}^t \exp \frac{F(\tau)}{\varepsilon} b(\tau) d\tau \quad (7)$$

Пусть $t_0 \leq t \ll T_0$. Интеграл (7) проинтегрировав по частям убеждаемся, что он имеет порядок ε

$$J(t) = \int_{t_0}^t \varepsilon \frac{b(\tau)}{a(\tau)} d \exp \frac{F(\tau)}{\varepsilon} d\tau = \varepsilon \left[\frac{b(t)}{a(t)} \exp \frac{F(t)}{\varepsilon} - \frac{b(t_0)}{a(t_0)} \exp \frac{F(t_0)}{\varepsilon} - \int_{t_0}^t \left(\frac{b(\tau)}{a(\tau)} \right)' \exp \frac{F(\tau)}{\varepsilon} d\tau \right].$$

Пусть $T_0 - \delta \leq t \leq T_0 + \delta$ ($0 < \delta$ – достаточно малое число, не зависящая от ε). Тогда интеграл (7) можно представить в виде

$$J(t) = \int_{t_0}^{T_0 - \delta} \exp \frac{F(\tau)}{\varepsilon} b(\tau) d\tau + \int_{T_0 - \delta}^t \exp \frac{F(\tau)}{\varepsilon} b(\tau) d\tau$$

В (7) первый интеграл проинтегрировав по частям убеждаемся, что он имеет порядок ε .

На основе условий U1, U2 функцию $F(t)$ можно представить в виде

$$F(t) = F(T_0) + \frac{F''(T_0 + \Theta(t - T_0))}{2!} (t - T_0)^2, \text{ где } 0 < \Theta < 1; T_0 - \delta \leq t \leq T_0 + \delta$$

Подберем, учитывая что $F''(T_0 + \Theta(t - T_0)) > 0$, δ так, чтобы выполнялось неравенство

$$F(T_0) \leq F(t) \leq F(T_0) + \alpha(\delta) < 0, \alpha(\delta) > 0.$$

Согласно U1 $\forall t \in [t_0, T] (m_0 \leq b(t) \leq M_0)$,

Тогда справедливо неравенство

$$m_0 \exp \frac{F(t_0)}{\varepsilon} 2\delta \leq \int_{T_0 - \delta}^{T_0 + \delta} b(\tau) \exp \frac{F(\tau)}{\varepsilon} d\tau \leq M_0 \exp \frac{F(T_0) + \alpha(\delta)}{\varepsilon} \cdot 2\delta$$

Отсюда следует, для $T_0 - \delta \leq t \leq T_0 + \delta$

второй интеграл имеет порядок $\varepsilon^n, n \in N$.

Пусть $T_0 + \delta \leq t \leq T_1$. Тогда интеграл (7) можно представить в виде

$$J(t) = \int_{t_0}^{T_0-\delta} \exp \frac{F(\tau)}{\varepsilon} b(\tau) d\tau + \int_{T_0-\delta}^{T_0+\delta} \exp \frac{F(\tau)}{\varepsilon} b(\tau) d\tau + \int_{T_0+\delta}^t \exp \frac{F(\tau)}{\varepsilon} b(\tau) d\tau \quad (8)$$

В (8) первый интеграл имеет порядок ε , второй ε^n , а третий порядок ε (для этого достаточно проинтегрировать третий интеграл по частям).

Подведя итог можно сказать, что для $t_0 \leq t \leq T_1$ интеграл (7) имеет порядок ε .

Из проведенных вычислений вытекает, для $t_0 \leq t \ll T_1$ справедливо

$$\lim_{\varepsilon \rightarrow 0} x(t, \varepsilon) = 0 \quad (9)$$

Теперь рассмотрим случай, когда $T_1 \leq t \leq T$. Из условий U2 и U3 вытекает,

$$\forall t \in (T_1, T) (F(t) > 0).$$

В (4) проведем следующие преобразование

$$x(t, \varepsilon) = \frac{\varepsilon x^0}{\varepsilon \exp \frac{-F(t)}{\varepsilon} - x_0 \int_{t_0}^t \exp \frac{F(\tau) - F(t)}{\varepsilon} b(\tau) d\tau} \quad (10)$$

Рассмотрим интеграл

$$J_1(t) = \int_{t_0}^t \exp \frac{F(\tau) - F(t)}{\varepsilon} d\tau \quad (11)$$

Интеграл (11) представим в виде

$$J_1(t) = \exp \frac{-F(t)}{\varepsilon} \int_{t_0}^{T_0-\delta} \exp \frac{F(\tau)}{\varepsilon} b(\tau) d\tau + \exp \frac{-F(t)}{\varepsilon} \int_{T_0-\delta}^{T_0+\delta} \exp \frac{F(\tau)}{\varepsilon} b(\tau) d\tau + \\ + \exp \frac{-F(t)}{\varepsilon} \int_{T_0-\delta}^{T_1} \exp \frac{F(\tau)}{\varepsilon} b(\tau) d\tau + \int_{T_1}^t \exp \frac{F(\tau) - F(t)}{\varepsilon} b(\tau) d\tau \quad (12)$$

В (12), в первом, втором интегралах $F(\tau) \leq 0$.

Следовательно, можно воспользоваться вычислениями, проведенными в предыдущем случае. Тогда для (12) имеем следующее аналитическое представление

$$J_1(t) = \exp \frac{-F(t)}{\varepsilon} \cdot O(\varepsilon) + \int_{T_1}^t \exp \frac{F(\tau) - F(t)}{\varepsilon} b(\tau) d\tau.$$

Возьмем интеграл

$$J_2(t) = \int_{T_1}^t \exp \frac{F(\tau) - F(t)}{\varepsilon} b(\tau) d\tau$$

и проведем интегрирование по частям. Тогда

$$J_2(t) = \int_{T_1}^t \varepsilon \frac{b(\tau)}{-a(\tau)} d \exp \frac{F(\tau) - F(t)}{\varepsilon} = \varepsilon \left[\frac{b(t)}{a(t)} - \frac{b(T_1)}{a(T_1)} \exp \frac{-F(t)}{\varepsilon} - \int_{T_1}^t \left(\frac{b(\tau)}{a(\tau)} \right)' \exp \frac{F(\tau) - F(t)}{\varepsilon} d\tau \right].$$

В полученном, для $J_2(t)$ выражение, интеграл содержащееся в [...] имеет порядок ε , согласно условиям U2 и U3.

Таким образом

$$J_2(t) = \varepsilon \left(\frac{b(t)}{a(t)} - \frac{b(T_1)}{a(T_1)} \exp \frac{-F(t)}{\varepsilon} + O(\varepsilon) \right).$$

С учетом проведенных вычислений для (10) получим следующее асимптотическое представление

$$x(t, \varepsilon) = \frac{x^0}{\exp \frac{-F(t)}{\varepsilon} - x^0 O(1) \exp \frac{-F(t)}{\varepsilon} - x^0 \frac{b(t)}{a(t)} + x^0 \frac{b(T_1)}{a(T_1)} \exp \frac{-F(t)}{\varepsilon} + O(\varepsilon)}$$

Отсюда для $T_1 \ll t \leq T$ при $\varepsilon \rightarrow 0$ имеем

$$x(t, \varepsilon) \rightarrow -\frac{a(t)}{b(t)} \tag{13}$$

Предельные соотношения (9) и (13) определяют: интервал (t_0, T_1) является интервалом притяжения решения $\xi_1(t) \equiv 0$, а интервал $(T_1, T]$ - интервалом притяжения решения $\xi_2(t) = -\frac{a(t)}{b(t)}$.

Подведя итог можем сказать: в одних случаях существуют интервалы притяжения только для одного решения вырожденного уравнения, а в других случаях существуют интервалы притяжения для каждого решения.

Приведем примеры для рассматриваемых случаев

Пример 1. Пусть $a(t) \equiv -1$, а $b(t)$ произвольная функция удовлетворяющая условию U1; $-1 \leq t \leq 1$. Выполняются условия U1- U2.

Для этого случая решение задачи (1)-(2) можно представить в виде

$$x(t, \varepsilon) = \frac{\varepsilon x^0 \exp \frac{-(1+t)}{\varepsilon}}{\varepsilon - x^0 \int_{-1}^t \exp \frac{-(1+\tau)}{\varepsilon} b(\tau) d\tau}$$

Отсюда для $-1 \leq t \leq 1$ при $\varepsilon \rightarrow 0$ получим

$$x(t, \varepsilon) \rightarrow 0 \text{ т. е. } (-1, 1)\text{- интервал притяжения решения } \xi_1(t) \equiv 0.$$

Пример 2. $a(t) = 2t$, а $b(t) \in C^2[-1, 2]$ и $\forall t \in [-1, 2] (b(t) \neq 0)$.

Нетрудно проверить выполнимость условий U1- U3.

Действительно $a'(t) = 2 > 0$.

$a(t) < 0$ при $-1 \leq t < 0$; $a(0) = 0$; $a(t) > 0$ при $0 < t \leq 2$.

$$F(t) = 2 \int_{-1}^t a\tau = t^2 - 1 \text{ и } F(1) = 0, \quad 0 < 1 < 2.$$

Повторяя вычисления проведенные для II получим: $(-1, 1)$ - интервал является интервалом притяжения решения $\xi_1(t) \equiv 0$, а $(-1, 2]$ – интервалом притяжения решения $\xi_2(t) = -\frac{a(t)}{b(t)}$.

Список использованной литературы:

1. Тихонов А.Н. Системы дифференциальных уравнений содержащих малые параметры при производных [Текст]/А.Н. Тихонов//мат.сб.1952.-т.31(73),№3.-575-586.

2. Алыбаев К.С. Метод линий уровня исследования сингулярно возмущенных уравнений при нарушении условия устойчивости //Вестник КГНУ. – Серия 3, Выпуск 6. – Бишкек, 2001. – С. 190-200.

БҮЛГҮНЧҮЛҮК ИШ ЖАСООГО АРАКЕТТЕРДИН БЕЛГИЛЕРИ ЖАНА АЛАРДЫ
БОЛТУРБООНУН АЛДЫН АЛУУ ЖОЛДОРУ
ПРИЗНАКИ ПОДГОТОВКИ ТЕРРОРИСТИЧЕСКИХ АКТОВ И ПУТИ ИХ
ПРЕДОТВРАЩЕНИЯ
THE SIGNS OF PREPARATION OF TERRORIST ACTS AND THEIR PREVENTION

Аширалиев А. – ЖАМУ
Шамиев Ж.Б. – ЖАМУ
Эшбаев А.А. – ЖАМУ, ЖАК

Аннотация: Макалада бүлгүнчүлүк иштерди даярдоонун негизги белгилери, кадимки жарандар же атайын кызматтардын табуусу бүлгүнчүлүк ишти болтурбоосу же зыяндуу кесепеттерин азайтуусу каралган.

Аннотация: В данной статье рассмотрены основные признаки подготовки террористических актов, обнаружение которых обычными гражданами или специальными службами, позволили бы предотвращения террористического акта или уменьшения вредных последствий от него.

Annotation: This article describes the main features of preparation of terrorist acts, the detection of which regular citizens or special services, would prevent a terrorist act or reduce the harmful effects from it.

Ачык сөздөр: бүлгүн, бүлгүнчүлүк, прогрессивдүү стратегия, консервативдик стратегия, бүлгүнчүлүк түрлөрү, жарылып кетүүгө шектүү нерсе.

Ключевые слова: террор, терроризм, прогрессивная стратегия, консервативная стратегия, виды терроризма, вещь подозрительный к взрыву.

Key words: terror, terrorism, progressive strategy, conservative strategy, types of terrorism, prophetic suspicious explosion.

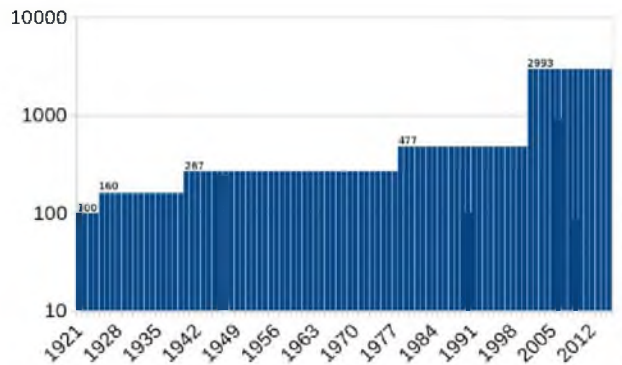
Алгач адам баласы жаратылыш кырсыктарынан, социалдык деп эсептелген согуш кырсыктарынан көп жабыркаган болсо, азыркы мезгилде, өнөр жайдын, техникалардын пайда болушу менен технотектүү кырсыктардан (айрыкча автокырсыктардан), социалдык адилетсиздиктерден пайда болгон бүлгүнчүлүк (терроризм) кырсыктарынан көбүрөөк жабыркап келатат. Ошондуктан, бүлгүнчүлүк коркунучтары жана алардан сактануу жолдорун, ыкмаларын изилдөө азыркы мезгилдин көйгөйлүү маселелеринин бири болуп эсептелет.

Бүлгүнчүлүк түрлөрү жана анын негизги себептери

Жаратылыш кырсыгы –табийаттын мыйзам ченемдүүлүгү менен болуп, адамдан көз каранды эмес, бирок, жер титирөө сыйактуу кээ бирлеринен башкасынын алдын ала болуусун болжолдосо болот. Технотектүү кырсык – адам жасаган техникадан, технологиядан пайда болгондуктан, аларды болтурбай койуу адамдан көз каранды, адам анын алдын алып, болтурбай койсо болот. Социалдык кырсыктын бир түрү болгон согуш кырсыгы – алдын ала белгилүү нерсе, анткени согушчулар бири-биринин кимдер экенин, эмне үчүн согушуп жатканын жакшы билишет.

Социалдык кырсыктын дагы бир түрү болгон *бүлгүнчүлүк* (террористтик) кырсык-тар – адамга берилген акылын, атайын адамды жана ал жашаган коомду коркутууга, дүрбөлөңгө салууга, ал түгүл, бир эле аракет менен көп адамды атайылап өлтүрүүгө багытталган, адамдын адамдык жаратылышына каршы келген, тутумдук (системалык) эмес,

күтүлбөгөн убакта жана күтүлбөгөн жерде болгон кырсык түрү катары, жылдан-жылга дүйнөлүк масштабда коркунучтуу болуп баратканы төмөнкү сүрөттөн айкын байкалып турат.

Дүйнө жүзүндөгү бүлгүнчүлүктөн каза болгон адамдардын жылдар аралыгындагы орточо санынын өсүшү.

Көрүнүп тургандай, 1921-1925 жылдар аралыгында бүлгүнчүлүктөн каза болгон адамдардын жылдык орточо саны 100 адамды түзсө, 2000-2012 жылдар аралыгында 3000ге жакын адамды түзөт экен. Башкача айтканда, акыркы 100 жыл ичинде бүлгүнчүлүктөн курман болгон адамдардын жылдык орточо саны 30 эсеге көбөйүптүр.

Бүлгүн (Террор) – (лат. *коркутуу*) – карапайым элди же жалпы эле коомду байлыгын тартып алуу, жеке адамды өлтүрүү же көптөгөн адамды кыруу жолу менен коркунучта кармап, талаптарга баш ийдирүү аракети.

Бүлгүнчүлүк (Терроризм) – бүлгүндү дайыма жүргүзүүгө негизделген сайасат. Бул сайасатты:

- бүтүндөй мамлекеттик аппарат карапайым элге, же башка пикирдеги сайасатчыларга же алардын тобуна карата;
- жеке адам же адамдардын уйушулган тобу мамлекеттик аппаратка, кандайдыр бир сайасатчыга, жеке ишкерге, ишкана-мекемеге же башка бир топторго карата колдонушу мүмкүн.

Азыркы ар түрдүү булактардан алынган маалыматтарга таянсак, бүлгүнчүлүктүн төмөнкү түрлөрү кеңири колдонулууда:

- бычак менен чабуул жасоо.
- балта же мачете (кылыч сымал балта) менен чабуул жасоо.
- мылтык менен чабуул жасоо.
- адамдар жашаган үйлөрдү, көп кабаттуу мекемелердин имараттарын, метро, учак, поезд, автобус сыйактуу ири унаа каражаттарын жардырып жиберүү менен чабуул жасоо;
- шейит кемерин колдонуп, өзүн өзү жардырып жиберүү менен чабуул жасоо;
- аскер граната же атайын колдо жасалган жарылгыч түзүлүштү колдонуп жардырып жиберүү менен чабуул жасоо;
- чоң же кичине автомашиналарды күүлөп айдап, эл көп топтолгон жерге салып, тебелетип, урдуруп жиберүү менен чабуул жасоо.

Жогорудагы ыкмалардан сырткары уулуу химиялык заттарды же газдарды колдонуп, аба же суу аркылуу чабуул жасоо сыйактуу бүлгүнчүлүк аракеттер жасалып, адамдар арасында эбегейсиз көп курмандыктарды алып келүүдө.

Адамзат ойлоп тапкан согуш куралдарынын ичинен эң коркунучтуусу жана зыйандуусу болгон өзөктүк (ядролук) бомбаларды согушта эмес, карапайым элдин арасында

бүлгүнчүлөр тарабынан колдонуу коркунучу да чындыкка жакында келатканы өтө өкүнүчтүү жана кооптуу.

Бүлгүнчүлүк (террордук) иш аткаруу мүнөзү бойунча төмөнкү түрлөргө бөлүнөт:

- уйуштурулбаган жекече (бирөө башка бирөөгө өчөшүп калып, өч алуу максатында же башка себептерден).

- адамдар тобу менен уйуштурулган (улутчулдук, динчилдик сайасий жана башка негиздерде).

Азыркы бүлгүнчүлүктү изилдөөлөр көрсөткөндөй, алардын негизги себептери болуп төмөнкүлөр эсептелет:

- бир улутту экинчи бир улутка салыштырып, бийик койуу, артыкчылыгы бар деп эсептөө жана ал артыкчылыкты тутумдук түрдө тарпилеп туруу;

- бир динди экинчи бир динге карата артыкчылыгы бар деп эсептөө жана аны ар түрдүү маалымат булактары аркылуу тутумдук түрдө жарыйалап туруу;

- бир идеологиянын экинчи бир идеологияга карата артыкчылыгы бар деп эсептөө ж.б.

Байкалып тургандай, улуттун, диндин, идеологиянын жана сайасаттын маселелерин кароодо, талкуулоодо, окутуп үйрөтүүдө жана башка аларга карата жасалуучу аракеттерди жасоодо жогорку мадани-йаттуулукту, сылык-сыпайылыкты, өз ара сыйлашууну сактоо, бүлгүнчүлүк болтурбоонун эң зарыл шарттарынын бири болуп эсептелет.

Бүлгүнчүлүктөн элди коргоо негиздери

Азыркы мезгилде, дүйнө жүзүндөгү мамлекеттерде бүлгүнчүлүккө каршы күрөшүү стратегиясынын негизинен 2 түрү колдонулат:

- *прогрессивдүү стратегия* – бүлгүнчүлөр менен эч кандай сүйлөшүүлөргө, соодалашууга барбастан, тынымсыз айоосуз күрөш жүргүзүп, аларды түп тамырынан бери жок кылууга багыталаган стратегия. Бүлгүнчүлүккө каршы күрөштү Россия Федерациясы менен өнөктөштүктө жүргүзгөн Кыргызстан негизинен ушул стратегиялык багытты карманат.

- *консервативдик стратегия* – бүлгүнчүлөр менен сүйлөшүүлөргө, кээ бир учурларда соодалашууларга да барып, алардын кээ бир талаптарын аткарууга да жол берген стратегия. Стратегиянын бүл түрүн негизинен өнүккөн өлкөлөрүнүн көпчүлүгү, өз жарандарын бүлгүнчүлөрдүн туткунунан бошотуп алуу үчүн колдонушат.

Эки стратегияны тең төгөрөгү төп келишкен (идеалдуу) деп эсептөөгө болбойт. Анткени абалга жараша, бүл дүйнөдө эң кымбат деп эсептелген *адам өмүрүн* сактап калуу үчүн прогрессивдик стратегиянын да, консервативдик стратегиянын да элементтерин айкалыштырып колдонууга туура келип калышы ыктымал.

Бүлгүнчүлүккө каршы күрөшүүнү жеке эле мамлекеттик органдарга жүктөп койуу да туура эмес, анткени бүлгүнчү дайардык иштерин дайыма карапайым элдин арасында аткарат. Ошондуктан, карапайым эл да айланасындагы өзгөрүүлөргө, адамдардын мүнөзүнүн кескин бурулушуна, тегерек четке келген чоочун адамдарга жана алардын жасап жаткан иштерине, аларга байкатпастан саресеп салып жүрүүгө үйрөнүшү зарыл.

Бүлгүнчүлүк аракетти боолгоп же байкап калган жаран алдын ала тийешелүү органдарга, этияттык менен кабар жеткирүүнү кылдат аткара билиши зарыл. Кабар берүүнү кылдаттык менен аткарбаса, бүлгүнчү шек санап калып качып кетиши же кабар берген жарандын, анын бала-чакасынын, тууган уругунун өмүрүнө коркунуч алып келиши мүмкүн.

Бүлгүнчүлүк жасоого болгон аракеттер тууралуу кабар алган тийешелүү мамлекеттик орган, кабардын жана кабарчынын сырын купуйа сактап, бүлгүнчүнүн артынан тынымсыз сайа түшүп, чалгындап, эгерде коркунуч өтө чоң болсо, аны тез арада жок кылуусу зарыл.

Бүлгүнчүлүккө каршы күрөшүүдө дүйнө жүзүндө бир топ тажрыйба топтолуп, алардын негизинде бүлгүнчүлүктөн коргонуучу коопсуздук сунуштары жана эрежелери иштелип чыккан.

Зарыл болгон жалпы сунуштар төмөнкүлөр:

- шек жаратуучу адамдарга, заттарга жана башка майда-барат нерселерге саресеп сала жүрүү, коркунуч байкалган болсо токтоосуз, кылдаттык менен тийешелүү органдарга кабар берүү;

- эч качан тааныш эмес адамдардан бир нерсе салынган баштык же түйүнчөк кабыл албоо, тааныш адамдар берген болсо ичинде эмне бар экенин тактап койуу, өзүңдүн колундагы баштыгыңды кароосуз калтырбоо;

- ар бир үй-бүлөдө, өзгөчө кырдаал болсо кандай аракеттерди жасоо мерчеми (планы) болуусу жана ар бир үй-бүлө мүчөсү бири-биринин даректерин билүүсү (телефон, электрондук дарек ж.б.)

- чектен чыккан абал же өзгөчө кырдаал болуп калса, үй-бүлө мүчөлөрү кайсы жерде жолугуу керек экендигин алдын ала белгилеп койуу;

- эгер жарандар жалпы көчүрүлүп (эвакуация) жаткан болсо, эң зарыл буйумдарды жана документтерди өзү менен ала жүрүү;

- кайсы имаратка кирбесин, дайыма кошумча чыгуучу эшиктери кайсы жакта экенин белгилеп койуу адатын ар бир жаранда пайда болуусун калыптоо;

- ар бир үйдө пайдубал астына кирүүчү жана чатырына чыгуучу көзөнөктөрдү кулпулап, мөөрлөп койуу, кирүүчү негизги эшикке атайын белги (код) менен ачылуучу кулпуларды жана сүйлөшүүчү орнотмолорду койуу, тепкич айанттарында тоскоол кылуучу, ири өлчөмдөгү нерселерди койбоо;

- үйдүн жашоочулары үйдүн тегерегине тынымсыз саресеп салып, жаңы адамдардын келип калганын, таанымал эмес машиналардын туруп калганын, кап, кутуча же башка жабык идиштер менен белгисиз жүктөр түшүрүлүп же жүктөлүп жатканын байкап, сак болуу;

- эгерде үйдө жарылуу, өрт же башка кыйроо болгон болсо, эч качан лифтке түшпөө, аны колдонбоо;

- кандай гана чектен чыккан абал же өзгөчө кырдаал болбосун, дүрбөлөңгө түшүп, адастап калбоо.

Жарылып кетүүгө шектүү нерселерди байкап калгандагы аракеттер

Акыркы учурларда бүлгүнчүлөр: коомдук эс алуучу жайларда, ишканалардын кире бериштеринде, соодо борборлорунда, аэропорттордун, авто жана темир жол вокзалдарынын күтүү залдарында, үйлөрдүн тепкич айанттарында, лифттерде, сейил бактарда ж.б. жайларда: баштыкка салынган, түйүнчөккө түйүлгөн, атайын таңгакталган нерселер түрүндө же телефондун, балдардын ойунчугунун, ж.б. адам кызыга турган нерселердин ичине катылган жардыруучу заттарды калтырып кетишүүдө.

Мындай нерселерди байкап калган адам төмөндөгү туура аракеттерди жасоосу зарыл:

- мындай нерсе бул жерде турбашы керек эле деп эсептеген адам, маани бербей, байкамаксанга салып өтүп кетпеши керек;

- мындай шектүү нерсени коомдук унаада байкаган болсо анын жанында тургандардан сурап, кимге тийешелүү экенин аныктоо зарыл. Аларга тийешелүү болбосо ал нерсе тууралуу айдоочуга билдирүү керек;

- шектүү нерсе үйдүн кире беришинде же тепкичтер айантында байкалса, кошуналардын баарынан кылдаттык менен сурамжылоо керек. Эгерде ал эч кимге таандык болбосо, тез арада милицияга же башка тийешелүү кызматтарга кабар берүү керек;

- эгерде шектүү нерсе ишкананын, мекеменин жанында же ичинде, эс алуу багынын аймагында же башка эл көп топтолгон жерде байкалса, алардын кароолчуларына же жетекчилерине кабарлоо зарыл.

Жогоруда келтирилген бардык учурларда, коопсуздук эрежелерине ылайык:

- шектүү нерсеге жакындап барууга, ачып көрүүгө, ордунан жылдырууга тыйуу салынат;

- байкаган убакытты белгилеп койуу зарыл;

- шектүү нерсеге адамдарды жакындатпоого болгон аракеттерди жасоо керек;

- шектүү нерсени байкап калган адам, өтө маанилүү күбө катары, ыкчам тергөөчү топ келгенге чейин күтүп туруусу зарыл.

Ата-энелер, балдар өмүрү үчүн жооптуу инсан катары, көчөдөн, лифттен, тепкичтер айантынан башка жерлерден таап алган нерсе, коркунуч гана эмес, өлүм да алып келиши мүмкүн экенин балдардын көңүлүнө салып, кулагына куйуп, түшүндүрүп турушу зарыл.

Эгерде коопсуздук күчтөрү бүлгүнчүлүккө каршы аракеттенип жатканын билинип же байкалып калса, оозду ачып, кызыгып карап турбоо керек. Алар тарапка эмес, карама каршы тарапка акырын басып, кооптуу аймактан чыгып кетүү керек. Эч качан чуркап качпоо керек, анткени коопсуздук күчтөрү кылмышкер качып баратат деп атып салышы мүмкүн.

Барымтага алынган учурдагы аракеттер

Бүлгүнчү кылмышкерлер тарабынан ар кандай эле адам же адамдар тобу барымтага алынып калышы мүмкүн. Барымтадан тирүү кутулуп чыгуу үчүн кандай туура аракеттерди жасоо зарыл экенин ар бир жаран билиши зарыл.

Барымтага алынган адам (адамдар), туткундап алган кылмышкер сөзсүз өзүнүн (сайсий, диний, идеологиялык, өч алуучулук ж.б.) максатын ишке ашыруу үчүн бийлик органдары же күч түзүлүштөрү менен соодалашаарын эстен чыгарбашы абзел.

Барымтага алынгандан кийинки соодалашуу учуру узакка созулушу мүмкүн экенин эске алып, барымтадагы адам туура эмес аракет жасап, кылмышкердин каарына калып, бөөдө эле өлүмгө кабылып калбашы үчүн төмөнкү эрежелерди сакташы зарыл:

- барымтадагы адам (адамдар) күтүүсүз тез кыймылдарды, кыйкырык-сүрөөндөрдү жасабашы керек. Мындай аракеттер, кылмышкерлерди козутуп, каарданып, курал колдонуп, бираар жарым туткунду өлтүрүп жиберилине да шылтоо болуп калышы мүмкүн;

- бүлгүнчүлөр көздү, оозду таңып, колго кишен салып же аркан менен чырмап койушу мүмкүн экенине алдын ала дайар болуп, аларды жасап жатканда каршылык көрсөтпөө керек;

- барымтадагы чыдагыс шарттарга, мазактоолорго, басынтууларга, кордоолорго сабырдуулук менен чыдап, кылмышкерлер менен кайым айтышууга, алардын көзүнө тике кароого жол бербөө керек. Алар менен кайым айтышуу, көзүнө тике кароо да бүлгүнчүнү козутуп, каарданып жиберилиши мүмкүн;

- кереги жок эрдик, каршылык көрсөтүп, кылмышкерди куралсыздандырууга, эшик же айнекти көздөй качууга жол берилбеши керек, анткени мындай аракеттер сөзсүз адам өлүмүнө алып келээри шексиз;

• эгер бүлгүнчү кылмышкер адамды (адамдарды) “барымтага алындыңар, бөлмөдөн (имараттан) сыртка чыккыла” десе, каршылык көрсөтпөй, сыртка чыгуу абзел, бирок, сыртка чыктык деп качып кетүүгө аракет жасабоо керек;

• эгерде адам кичине баласы менен бирге барымтага алынган болсо, ал адам эң биринчи баланы ок атылса тийбей турган, буйгат жерге жайгаштырып, мүмкүнчүлүк болушунча андан алыстабоого аракет жасоо зарыл;

• токтоо, дүрбөлөнгө түшпөстөн, зарыл болгон учурда бүлгүнчүнүн талаптарын кайыша айтпай, аткаруу аракетин жасоо керек;

• шыпаагердик жардам зарыл болгон учурда бүлгүнчүгө токтоо жана кыска сүйлөп, сурануу керек. Уруксат бермейинче аракет жасабай чыдап туруу зарыл.

• бүлгүнчүлөрдүн барымтадагы адамга мамилеси, ал адамдын тартибине жараша болоорун эч качан эстен чыгарбоо абзел.

Барымтада жатканда кылмышкерлердин белгилерин (бет түзүлүшүн, кийимин, сүйлөө адатын (манера), чакырма атын (кличка), беги-башындагы тырыктарын, татуировкаларын, эмне тууралуу көп сүйлөөрүн ж.б.) эстеп калууга аракет жасоо зарыл.

Барымтада калган адам, аны куткаруу аракеттери атайын күч кызматтары тарабынан тынымсыз жүрөөрүн билип, эч качан кутулуп чыгуу үмүтүн үзүп, чөгүп кетпеши керек.

Атайын күч кызматтары тарабынан барымтадан бошотуу иштери жүрүп жаткан мезгилде барымтадагы адам (адамдар) төмөнкү эрежелерди кынтыксыз сакташы абзел:

• жерге көмкөрөсүнөн жатып, каракушту салаалары кийиштирилген эки кол менен жаап алып, кыймылдабоо;

• эч качан куткаруучу атайын күч кызматкерлери тарапка чуркабоо, анткени алар бүлгүнчүлөрдүн бирөө деп эсептеп, атып салышы мүмкүн;

• мүмкүнчүлүк болсо айнектерден, эшиктерден жана башка тешиктерден алыс жакта жатып, сактануу зарыл.

Барымтадагы адам оорукчан болсо, жанында ичип жүргөн дарылары болбосо ден соолук маселеси тууралуу бүлгүнчүгө (бүлгүнчүлөргө) сылык түрдө билдирип, дары алдырып берүүгө жардам сурашы керек. Эгерде телефон менен сүйлөшүүгө уруксат берсе, сүйлөшүүнү ыйлап, арызданып баштабай, кыска сүйлөп, ток этер маалыматтарды гана берүүгө аракет жасоо керек.

Барымтага алынган күндөн баштап, ар кандай жолдорду колдонуп, (күкүрттүн даны, майда таштар, дубалга сызылган тайакчалар ж.б.) өткөн күндөрдү санап туруусу зарыл. Бир жерге камап, эшикти жаап кетип калганын сезген барымтадагы адам ар түрдүү жолдор менен (кыйкыруу, жардам суроо, айнек сындыруу, темирди каккылоо, караңгы учурда жарык берүү ж.б.) сыртка белги берип турушу абзел.

Бүлгүнчүлүккө дайардануу белгилери

Бүлгүнчүлүк иш келип эле, тез жасап, качып кетип кала тургандай көрүнгөнү менен, ал айабай татаал дайардыктарды көрүп, кылдаттык менен аткарыла турган иш экенин эске алып, аны дайардоо учурунда байкалып калуучу төмөнкү белгилер бар экенин, ар бир жаран билүүсү жана жашоо-тиричилик коопсуздугун сактоо үчүн орду менен колдоно алуусу зарыл:

• бүлгүнчүлүк объектисинин айлана тегерегиндеги абалды сүрөткө, видеого тартып, мерчемдерди, схемаларды ж.б. тарткан адамдын (адамдардын) пайда болушу;

• ошол объекттин кароолчулары, кызматкерлери менен негизсиз эле сүйлөшүүгө аракеттенип, объекттин иштөө убактыларын, ичине кирүү тартиптерин же башка бир маалыматтарды билүүгө аракеттенген адамдын (адамдардын) пайда болушу;

- көп кабаттуу үйлөрдүн пайдубал астына түшүүгө, чатырына чыгууга аракет жасаган, ондоо-тейлөө иштерине тийешеси жок эле кишилердин пайда болушу;
 - ошол объектке жасалуучу бүлгүнчүлүктүн дайардык иштеринен жергиликтүү бийликти жана тартип сактоо кызматтарын алаксытуу үчүн, жалган маалыматтардын мезгил-мезгили менен койо берилип турушу;
 - ошол объект жайгашкан аймактагы улутчул, аша чапкан динчил, ууру-кески, каракчы, баңги, уйшулган кылмышкерлер тобу менен мамиле түзүп, аларга акы төлөнүүчү кызматтарды бере баштаган адамдардын пайда болушу;
 - диндештеринин арасында көп өлчөмдөгү акча түшкөндүгү тууралуу мактанган адамдардын пайда болушу;
 - түзүк эле өлчөмдөгү акчага, анчалык деле оор эмес жумуштарды (баштыкты, түйүнчөктү, таңылган аманатты бир жерге жеткирип берүү сыйактуу) аткартууга аракет жасаган адамдардын пайда болушу. Алардын максаты, жарылгыч заттарды башка адамдарды колдонуу менен объектке жеткиртип алуу;
 - жогоруда келтирилген “пайда болгон адамдар” үчүн база катары батирлерди, жеке менчик үйлөрдү же курулуш иштерин издеген адамдардын пайда болушу ж.б.
- Жогорудагы келтирилген белгилерди билген, баамчыл адам өз убагында тийешелүү кызматтарга же бийлик өкүлдөрүнө кабар берип койсо, бүлгүнчүлүк ишти болтурбай койууга, болсо дагы зыйаны аз болууга шарт түзүлмөк.

Колдонулган адабияттардын тизмеси:

1. А. Аширалиев, “Издөө-куткаруу иштерин жүргүзүү коопсуздугу”, Окуу ки-теп. – Б.-Жалал-Абад, 2016, 193 б.
2. Аширалиев А., Абдырахманов А.Ш., “Издөө-куткаруу иштерин уйуштуруу жана жүргүзүү сабагы бойунча практикалык иштер жана тапшырмалар жыйнагы”. Окуу китеп.–Бишкек – Жалал-Абад, 2015. –112 б.
3. <http://catastrofe.ru/spasateli/184-upravlenie-spasatelnimi-rabotami.html>.

Эскертүү: Кыргызча сөздөрдүн уңгусун бузбай жазуу максатында, бул макалада йоттошкон: ё, ю, я, арип-терин мүмкүн болушунча колдонбогонго аракет кылдык. Аларды ката деп эсептебеңиздер. Мисалы, башка элдердин нукура сөздөрүн сыйлап, уңгусун бузбай: Нью-Йорк, Майами, Майя, Йошкар-Ола, Йоркиир, Тойота, йод, Йойома, район, майор деп, йоттошкон тамгаларды колдонбой эле жазып, пайдаланып келатпайбызбы. Карасаң бул сөздөр жакшы эле көрүнүп, угулушу эң эле уккулуктуу болуп турбайбы.

БҮЛГҮНЧҮЛҮК ЖЕ ҮЙ-ТИРИЧИЛИК ЖАРЫЛУУСУНАН ПАЙДА БОЛГОН
УРАНДЫЛАРДЫН МҮНӨЗДҮҮ ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ
ХАРАКТЕРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ЗАВАЛОВ ЗДАНИЙ ПОСЛЕ ТЕРРОРИСТИЧЕСКИХ
ИЛИ БЫТОВЫХ ВЗРЫВОВ
THE CHARACTERISTICS OF THE DEBRIS OF BUILDINGS AFTER THE TERRORIST OR
DOMESTIC EXPLOSIONS

Аширалиев А. – ЖАМУ
Шамиев Ж.Б. – ЖАМУ
Эшбаев А.А. – ЖАМУ, ЖАК

Аннотация: Макалада имараттардын жарылуудан кийинки урандылардын мүнөзүнүн өзгөчөлүктөрү, урандыларды иргөөдө издөө-куткаруу иштерин алып баруудагы зарыл болгон куткаруучулардын санын аныктоо боюнча эсептик аныктоолор каралган.

Аннотация: В данной статье рассмотрены особенности характера завалов зданий после взрывов, необходимые для расчетных работ по определению количества персоналов, привлекаемых для разборки завалов при проведении поисково-спасательных работ.

Annotation: This article describes the features of the nature of the rubble of buildings after the bombings required for a calculation for determining the number of personnel involved in the disassembly of the rubble during search and rescue operations.

Ачкыч сөздөр: уранды, темирбетон, кыш, бир тараптуу, эки тараптуу, V-келбеттүү, механизациялаштырылган, урандыны иргөө, куткаруучу, издөө-куткаруу иштери.

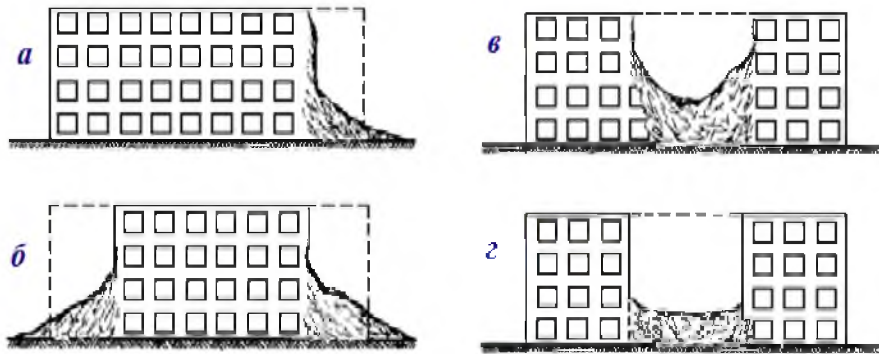
Ключевые слова: завал, железобетон, кирпич, односторонний, двусторонний, V-образный, механизированный, разбор завалов, спасатель, поисково-спасательные работы.

Key words: blockage, concrete, brick, unilateral, double-sided, V-neck, mechanized, analysis of blockages, lifeguard, search and rescue operations.

Кырсыктын кайсы түрү болбосун, турак үйлөр, мекемелердин, өнөр жайдын имараттары, ар түрдүү курулуштар кыйрап, урандыларга айланат. Ошондуктан куткаруучулук турмушта издөө-куткаруу иштерин (ИКИ) жүргүзүү көбүнчө урандылар арасында жүргүзүлөт.

Уранды деп, кыйраган имараттын ички жана тышкы дубалдарынын, кабаттар ортосундагы тактайлардын (плита), ичиндеги буйум-тайымдардын, эмеректердин сыныктарынан турган, баш аламан үймөк аталат. Урандынын өлчөмү, келбети, ички түзүлүшү, имараттын көрсөткүчтөрүнөн жана талкалоочу күчтүн багытынан көз каранды.

Уранды имарат өтө катуу жана тыптыйпылдык даражадагы кыйроолорго туш болгон учурда пайда болот. Тышкы көрүнүшү бойунча урандылар төмөнкү сүрөттө келтирилген түрлөргө бөлүнөт.

Урандылардын сырткы келбеттери.

Көрүнүп тургандай, урандылар сырткы келбети бойунча 4 түргө бөлүнөт:

- бир тараптуу (а);
- эки тараптуу (б);
- V-келбеттүү (в);
- жалпак беттүү (г).

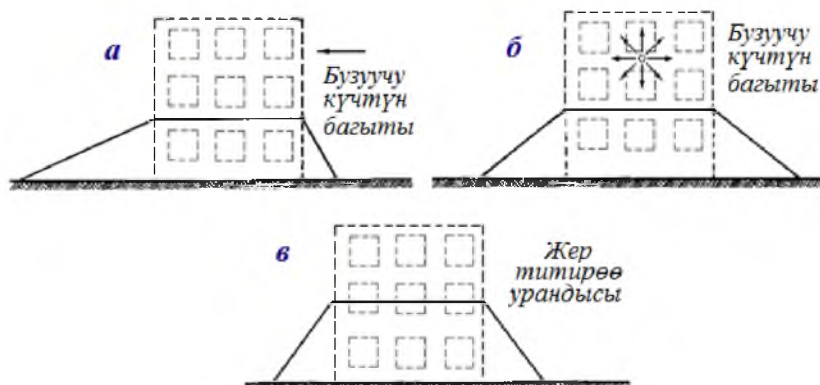
Тыптыйпыл болуп кыйраган имараттардын урандылары сыртынан окшоштой болуп көрүнгөнү менен кыйратуучу күчтүн мүнөзүнө жараша айырмаланышат. Алар төмөнкү сүрөттө келтирилген 3 түргө бөлүнүшөт:

- имараттын бир тарап сыртында жарылуу болгондо (а);
- имараттын ичинде жарылуу болгондо (б);
- катуу жер титирөө болгондо (в).

Бул өзгөчөлүктөрдү билүү айрыкча чалгын иштерин жүргүзгөн куткаруучулар үчүн маанилүү. Анткени, кыйраткыч күчтөр кайсы тарапта, себеби эмне экени тез аныкталып, куткаруу үчүн эң зарыл болгон убакыт жигердүү пайдаланылат, ошондой эле пайда болуучу кыйыр коркунучтардын да алдын алууга болот.

Уранды түзүүчү заттардын түрүнө жараша урандылар: *оор*, *орто* жана *жеңил* болуп бөлүнүшөт.

Чалгындоо иштерин жүргүзүү убагында урандылардын мүнөзүн тактоо үчүн бир канча көрсөткүчтөр аныкталат. Негизги көрсөткүчтөр болуп төнкүлөр эсептелет:

Урандылардын кыйраткыч күчтүн мүнөзүнө жараша айырмаланышы.

- урандынын бийиктиги—кыйраган имараттын чегиндеги жер бетинен урандынын эң бийик чокусуна чейинки аралык, м;

• урандынын борпоңдугу – 100 м^3 урандынын ичиндеги боштуктун көлөмү (%). Оор урандыларда – 60% га чейин, орто урандыларда – 45-55% , ал эми жеңил урандылар үчүн 35-45% га чейин түзөт;

• имараттардын сыныктарынын жайылуу алыстыгы – кыйраган имараттын чегинен, урандынын негизги массасынын сырткы чегине чейинки аралык, м;

• уранды сыныктарынын өлчөмдүк түзүлүшү – урандыны түзгөн сыныктардын өлчөмдөрү. Сыныктын көлөмүнө жараша алар: ири сыныктар – $0,5 \text{ м}^3$ жана андан жогору, орто сыныктар – $0,1-0,5 \text{ м}^3$ аралыгындагы, майда сыныктар - $0,1 \text{ м}^3$ ге чейинки болуп бөлүнүшөт;

• урандынын түзүүчү заттар бойунча бөлүнүшү – имарат курулган заттардын түрлөрү. Бул көрсөткүч бойунча урандылар: кыштардан, темирбетондон жана алардын аралашмасынан турган түрлөргө бөлүнүшөт;

• урандынын темир өзөктөр (арматура) бойунча түзүлүшү.

Ар кандай эле уранды төмөнкүдөй катмарлардан турат:

• майда сыныктардан турган, тыгыз үстүнкү беттен;

• орто жана ири сыныктардан турган, ортосунда боштуктары көп түпкү катмардан.

Катмарлардын мындай жайгашышы урандынын жаралыш жарайаны менен байланыштуу. Имарат кыйраганда анын чатырынын жана үстүнкү кабаттарынын бөлүктөрү узак аралыкка кулагандыктан, көбүрөөк ылдамдануу алып, алдынкы катмарга катуу урунгандыктан майда бөлүктөргө бөлүнүп, ортосунда чоң боштуктары жок, тыгыз отурат. Утуру алдынкы кабаттардын бөлүктөрү азыраак деңгээлде талкаланып, кыйшайа жыгылган бөлүктөр тайанган жерлерде көп сандагы боштуктар пайда болот. Мындай боштуктардын, жыгылбай калган сырткы дубалдардын, жүк көтөргүч устундардын түптөрүндө жана тепкичтердин же лифттердин жүрүүчү уйаларында пайда болуш ыктымалдуулугу жогору.

Урандылар туташ же айрым болушу мүмкүн. Урандынын көлөмү бүтүн турган имараттын:

• үйлөр үчүн – 35-50% көлөмүн түзөт;

• өнөр жай имараттары үчүн – 15-20% көлөмүн түзөт.

Урандынын бийиктиги бүтүн турган имараттын:

• үйлөр үчүн – $1/5-1/7$ бийиктигин түзөт;

• өнөр жай имараттары үчүн – $1/4-1/10$ бийиктигин түзөт.

Урандынын ичиндеги боштуктар болжол менен анын көлөмүнүн 40-60% на барабар. Анын орточо жантайыңкылыгы 30° ту түзөт.

Урандылар шарттуу түрдө темирбетон жана кыш урандылары деп экиге бөлүнөт. Темирбетондук урандылар: темирбетондун, бетондун, темир конструкцияларынын, кыштардын сыныктарынан, технологиялык жабдуулардын сыныктарынан туруп, анын ортолорунда боштуктар жана урап кетүүчү туруксуз элементтер көп болот.

Кыш урандылары кыштардын сыныктарынан, шыбактын көчүндүлөрүнөн, темирбетон, бетон, жыгач сыныктарынан туруп, нерселердин ири сыныктары жана боштуктары аз болгондуктан ал темирбетон урандысына караганда тыгызыраак болот.

Издөө иштеринин жигердүүлүгүн жогорулатуу үчүн куткаруучулардын алдын ала жабырлануучулар кандай жайларда кала берээр ыктымалдуулугун билүүсү зарыл. Дүйнөлүк куткаруучулук турмушта чогулган тажрыйбага ылайык, ыктымалдуу жайлар болуп төмөнкүлөр эсептелет:

• үйлөрдө – кыйроо күндүзү болсо: ашкана, мейманкана (зал), тепкичтер уйасы, лифт; түндөсү болсо: уктоочу жайларда, телевизор маңдайында, ж.б.;

• *шиканаларда* – офистерде, залдарда, цехтерде, негизги жана ко-шумча эшиктердин, дарбазалардын жанында ж.б..

Орточо жана тыптыйпыл даражадагы кыйраган үйлөрдө уранды астындагы жабырлануучулар болушу ыктымалдуу жайлар болуп төмөнкүлөрдү эсептесе болот:

• жарым-жартылай уранды астында калган пайдубал астындагы (подвал) урандынын бурчтук боштуктарында;

• пайдубал астындагы урандынын бурчтук эмес, ортосундагы боштуктарында;

• толук уранды астында калган пайдубал астындагы урандынын бурчтук боштуктарында;

• толук уранды астында калган пайдубал астындагы урандынын бурчтук эмес, ортосундагы боштуктарында;

• биринчи кабаттын полунун бетиндеги урандынын бурчтук эмес, ортолук боштуктарында;

• биринчи кабаттын полунун бетиндеги урандынын сырткы ду-балдын ички тарабы менен бурчтук боштуктарында;

• биринчи кабаттын полунун бетиндеги урандынын ички дубалынын эки тарабы менен бурчтук боштуктарында;

• негизги урандынын имараттын ченеминен сырткары бөлүгүн-дөгү түпкү ортолук боштуктарда;

• негизги урандынын имараттын ченеминен сырткары бөлүгүн-дөгү бет жакка жакын ортолук боштуктарда;

• негизги урандынын имараттын чегиндеги бөлүгүндө, ортолук боштуктарда.

Алибетте, уранды астында жабырлануучулар ушул көсөтүлгөн жерлерде гана болушу керек деген сенек болжол да акылга сыйбаган нерсе. Ар бир урандынын өзүнүн өзгөчөлүктөрү болот.

Дүйнөлүк тажрыйба көрсөткөндөй, өзгөчө кырдаалдардын кесепеттерин жойууда, кол менен иштөөчү топторду жана механизациялаштырылган топторду айкалыштырып колдонуу пайдалуураак деп эсептелет. Ар бир топтордун курамы эсептөөлөрдү жүргүзүү менен аныкталат.

Механизациялаштырылган топту куроо үчүн зарыл болгон куткаруучулардын өздүк курамынын саны төмөнкүчө аныкталат:

$$N_m = 0,15^*$$

K_c – карангыда өндүрүмдүүлүк төмөндөп кетишин эске алуучу коэффициент, $K_c = 1,5$ деп кабыл алынат;

K_{II} – аба ырайынын таасирин эске алуучу коэффициент (жадыбалдан алынат).

K_{II} коэффициентинин маанилери

Абанын табы, °С	>25	25 – 0	0 – -10	-10 – -20	<20
K_{II}	1,5	1,0	1,3	1,4	1,6

Жогоруда келтирилген формула уранды астында калган адамдардын саны белгисиз болгондо колдонулат. Көп жылдык тажрыйбанын негизинде, адамдарды бошотуп алуу үчүн урандынын 15 % иргелет деп аныкталып, 0,15 коэффициенти киргизилген. Бул формуланы турак үйлөр көп кыйраган учурларда да колдонууга болот.

Эгерде уранды астында калган адамдардын саны болжолдуу белгилүү болсо, анда адамдарды куткаруу үчүн иргелүүчү урандынын көлөмү V_y төмөндөгүдөй аныкталат:

$$V_y$$

Чалгынчылардын саны ($N_{\text{чал}}$) 5 механизациялаштырган топко 1 топ чалгынчы деп кабыл алынат. Чалгынчылардын бир тобу жок дегенде 3 куткаруучудан турат.

Колдонулган адабияттардын тизмеси:

1. Учебник спасателя / С. К. Шойгу, М. И. Фалеев, Г. Н. Кириллов и др.; под общ. ред. Ю. Л. Воробьева. — 2-е изд., перераб. и доп. — Краснодар: «Сов. Кубань», 2002. — 528 с.— ил.
2. А. Аширалиев, “Издөө-куткаруу иштерин жүргүзүү коопсуздугу”, Окуу ки-теп. – Б.-Жалал-Абад, 2016, 193 б.
3. Аширалиев А., Абдырахманов А.Ш., “Издөө–куткаруу иштерин уйуштуруу жана жүргүзүү сабагы бойунча практикалык иштер жана тапшырмалар жыйнагы”. Окуу китеп.–Бишкек – Жалал-Абад, 2015. –112 б.
4. <http://www.extremum.spb.ru>
5. <http://www.emergencytechnologies.com>

Эскертүү: Кыргызча сөздөрдүн уңгусун бузбай жазуу максатында, бул макалада йоттошкон: ё, ю, я, арип-терин мүмкүн болушунча колдонбогонго аракет кылдык. Аларды ката деп эсептебеңиздер. Мисалы, башка элдердин нукура сөздөрүн сыйлап, уңгусун бузбай: Нью-Йорк, Майами, Майя, Йошкар-Ола, Йоркшир, Тойота, йод, Йойома, район, майор деп, йоттошкон тамгаларды колдонбой эле жазып, пайдаланып келатпайбызбы. Карасаң бул сөздөр жакшы эле көрүнүп, угулушу эң эле уккулуктуу болуп турбайбы.

ОБЛАСТЬ ПРИМЕНЕНИЯ И БАРЬЕРЫ РАЗВИТИЯ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ВИЭ В
КЫРГЫЗСТАНЕ
КЫРГЫЗСТАНДА КАЛЫБЫНА КЕЛҮҮЧҮ ЭНЕРГИЯ БУЛАКТАРЫН
ПАЙДАЛАНУУДАГЫ ТОСКООЛДУКТАР ЖАНА АЛАРДЫ КОЛДОНУУ ЧӨЙРӨСҮ
AREA OF APPLICATION AND BARRIERS TO THE DEVELOPMENT OF RENEWABLE
ENERGY USE IN KYRGYZSTAN

Жуманалиева М.У. – ЖАГУ

Аннотация: В данной статье рассматриваются современные проблемы человечества - кризис энергетических ресурсов. В связи с этим появляется необходимость в использовании новых источников, прибегая к нетрадиционной энергетике. Основное внимание в статье уделяется областям применения солнечной энергетики, как экологически чистого и возобновляемого источника энергии, также рассказывается о уже существующих изобретениях и барьерах для внедрения ВИЭ в Кыргызстане.

Аннотация: Бул макалада адамзаттын учурдагы проблемасы – энергетикалык ресурстардын жок болуп баратуусу талкууланат. Ушуга байланыштуу салттуу эмес энергиянын жаңы булактарынын колдонулушуна муктаждыктар бар. Негизги көңүл калыбына келүүчү энергия булагы жана экологиялык жактан таза деп эсептелген күндүн энергиясын колдонуу аймактарына, учурдагы ойлоп табуучулуктарга, түзүлүшүнө жана Кыргызстанда калыбына келүүчү энергия булактарын пайдалануудагы тоскоолдуктарга бөлүнөт.

Annotation: This article considers the modern problem of mankind the crisis of energy resources. This creates the need to use new sources, resorting to alternative energy. The main attention is paid to the areas of application of solar energy, as an environmentally friendly and renewable source of energy, also discusses the existing inventions and barriers to implementation of renewable energy in Kyrgyzstan.

Ключевые слова: энергетический кризис, альтернативная энергетика, нетрадиционные возобновляемые источники энергии, солнечная энергетика, солнцемобиль, мобильная фотоэлектрическая станция, солнечная кухня, солнечные коллекторы, теплицы, солнечные водонагреватели, солнечное излучение, барьер.

Ачык сөздөр: энергетикалык кризис, альтернативдүү энергетика, салттуу эмес энергиянын түрлөрү, күн энергетикасы, күн транспорт каражаттары, кыймылдуу фотоэлектрикалык бекети, күн ашканасы, күн коллектору, теплицалар, күн суу жылыткычтары, күндүн тийүүсү, тоскоолдуктар.

Key words

всего мира занимаются поисками новых источников энергии, которые не только могли бы сохранить и заменить истощаемые природные ресурсы, но и улучшить экологическую картину нашей планеты. Энергетика имеет многочисленные отрасли в зависимости от основного энергоносителя: ядерная, угольная, газовая, гидроэнергетика и альтернативная, основанная на использовании нетрадиционных возобновляемых источников энергии. Например, в табл.1. приведена потенциал топливно-энергетического комплекса Кыргызской Республики.

Таблица 1.

Виды энергии	Запасы	
	млрд. тунт	ед. изм.
Потенциал НеВИЭ		
Уголь	1983,4	2317 млрд. т
Природный газ	0,006439	4700 млн. м ³
Нефть	0,0291	20,2 млн. т
Потенциал ВИЭ в год		
Гидроэнергетика	19,85	162,7 млрд. кВт·ч
МикроГЭС	1,72	5-8 млрд. кВт·ч
Солнечная энергия	41,6	
Геотермальные источники	20,9	
Ветер	4,3	
Биогаз	1,21	

Энергоснабжение жилых помещений от возобновляемых источников энергии: справочные методы. Пособие / В.П. Партелеев, И.А. Аккозьев, И.И. Галанин, Э.С. Богомбеев. - Б.: 2002. - С. 135.

К альтернативной энергетике можно отнести ветроэнергетику, солнечную, геотермальную, биомассовую, приливноволновую и т.д. Если сравнить все отрасли по экологическим, экономическим критериям и показателям безопасности, то можно прийти к выводу, что наиболее перспективной из них является солнечная энергетика.

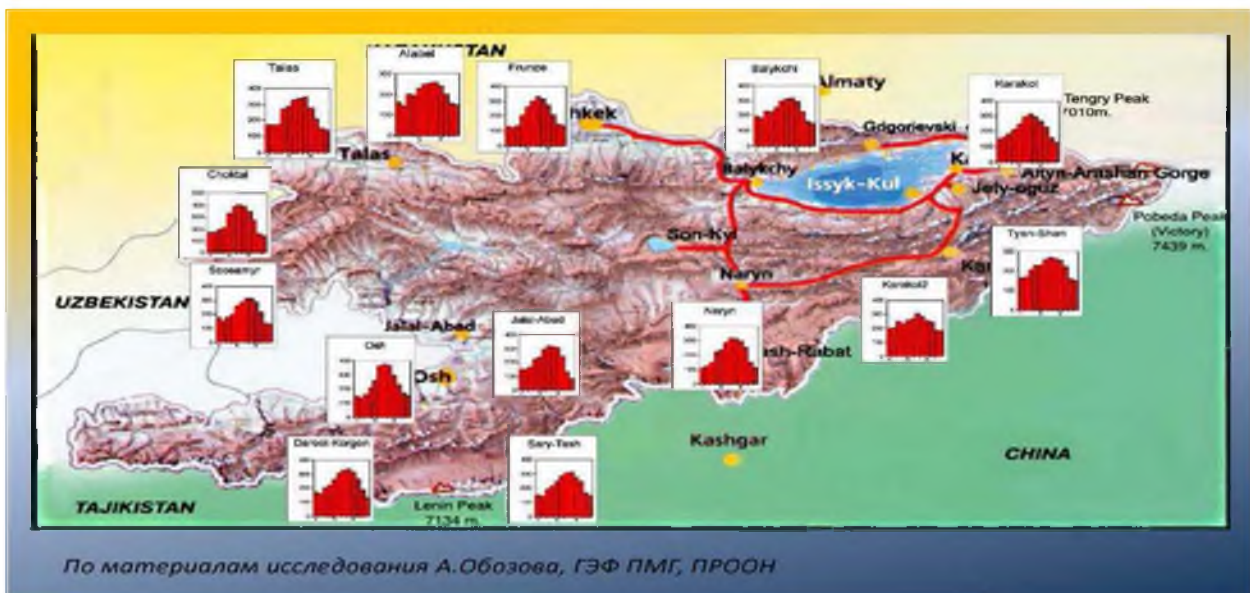

Рис.1.

По-моему мнению солнечная энергия поступающая на территорию Кыргызстана, например, за один-два дня превышает энергию годовой выработки. Кроме того, запасы ее неисчерпаемы и по критерию экологичности ей нет равных. В рис.1. показано карта инсоляции Кыргызстана.

Учеными подсчитано, что небольшого процента солнечной энергии достаточно для обеспечения транспортных, промышленных и бытовых нужд, как в настоящее время, так и в будущем. На энергетическом балансе Земли и состоянии биосферы это не отразится, независимо от того, будет ли энергия использована или нет. На рис.2. показано интенсивность солнечного излучения в Кыргызстане.

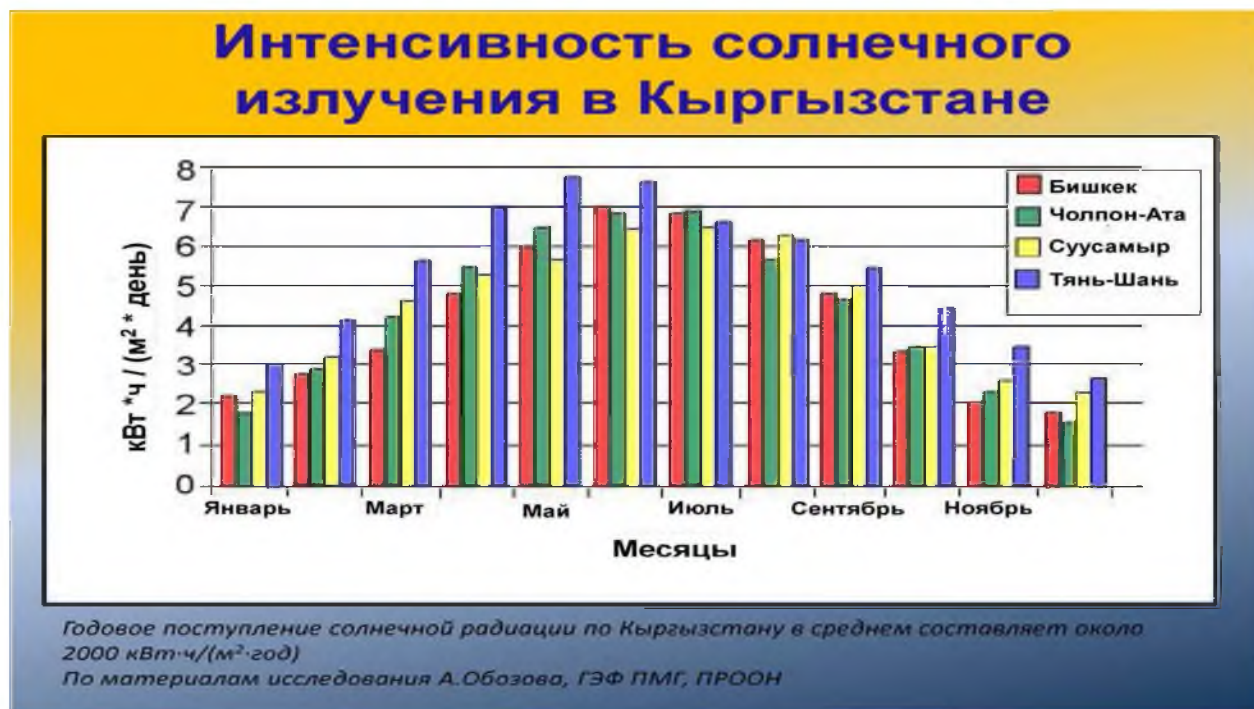

Рис.2.

Однако нельзя упустить из виду один значительный недостаток. Солнечные излучения, падая на земную поверхность, не имеют определенного места концентрации, поэтому ее необходимо уловить и превратить в форму энергии, которую было бы возможно использовать для нужд человека. Кроме того, чтобы поддержать энергоснабжение в ночное время суток и пасмурные дни, нужно каким-то образом солнечную энергию запасти. В настоящее время эта проблема легко решается-главное правильно использовать данный ресурс, чтобы свести ее стоимости к минимуму. Тем более, учитывая каждодневное совершенствование технологий и удорожание, а главное исчерпаемость традиционных ресурсов, солнечная энергия все больше и больше будет находить новые области применения[1].

В последнее время, по понятным причинам, неисчерпаемые источники энергии такие как солнечный свет все больше и больше привлекают внимание человечества. На самом деле если использовать хотя бы десять процентов от той энергии которую солнце изливает на землю, то этого с лихвой хватало бы для нужд всего человечества.

Рассмотрим основные из них.

Солнцемобиль.Первая в истории презентация автомобиля использующего исключительно солнечную энергию произошла еще на выставке в Чикаго в 1955 году

благодаря Уильяму Коббу. В стремлении сделать транспортные средства независимыми от бензоколонок и розетки, на фоне борьбы за экологию родилась идея создания автомобиля, работающего только за счет полученной солнечной энергии [1,5].

Мобильная фотоэлектрическая станция. Мобильная фотоэлектрическая станция представляет собой автономный источник энергии и может быть использована как в полевых условиях, так и для стационарного потребления. Хотя, конечно, основным предназначением станции служит зарядка аккумуляторов [3].

Солнечная кухня. Солнечная кухня представляет собой бытовую гелиоустановку, предназначенную для приготовления пищи. Основным элементом является гелиоконцентратор, который фокусирует солнечные лучи на поверхности приемника излучения-посуды, в которой готовится пища.

Если говорить о преимуществах солнечной кухни, то можно отметить ее компактность для использования в походных условиях, незаменимость при отсутствии газоснабжения и, безусловно бюджетность данной установки.

Светильники на солнечных батареях. Сегодня уже мало кого удивит использованием фотоэлектрических систем для ночного освещения улиц, автострад и других территорий [2].

Принцип действия таких систем не только надежен, но и прост. В течении всего дня фотоэлектрический элемент заряжает аккумуляторы, превращая солнечную энергию в электрическую. В ночное время суток светильник автоматически загорается и продолжает гореть до наступления рассвета.

Теплицы-древние солнечные установки. Промышленное здание, предназначенные для размещения в них орудий производства и для выполнения трудовых процессов в результате которых вырабатывается промышленная продукция сельскохозяйственного производства культивационной природы происхождения (промышленные парники, теплицы, оранжереи-для выращивания овощей, растений, грибов, цветов и т.д.).

В середине 13-го века в Западной Европе появились тепличные сооружения. Первую теплицу, созданную Альбертом Магнусом, построили в Германии, в ней был разбит зимний сад, в котром состоялся прием главы Голландии-короля Вильгельма. В древнем Риме впервые были построены специальные помещения для ихвыращивания для того чтобы оберечь урожай и сохранить экзотические растения и цветы, привезенные из стран с более теплым климатом. Эти помещения обогревались и были покрыты слюдой. Так появились первые теплицы[12].

Современные теплицы мало чем отличаются от своих предшественников.

Солнечные водонагреватели. Люди при помощи солнца с давних времен нагревали воду, выставляя различные емкости с водой на солнце. Коллекторы были разработаны около двухсот лет назад. Самый известный из них плоский коллектор-был изготовлен в 1767 году швейцарским ученым Гораций де Соссюр[11].

В КР существуют определенные барьеры для внедрения ВИЭ. В основном они сводятся к следующему:

- Слабая информированность населения о возможностях использования ВИЭ и их неготовность к использованию новых технологий;
- Высокая стоимость оборудования по использованию ВИЭ и недостаточное финансирование со стороны государства, что, к сожалению, трудно практически осуществить в силу сложной экономической ситуации в республике.
- Недостаточное развитие рынка ВИЭ и сервисной базы;

- Недостаточное развитие программы подготовки специалистов в области ВИЭ. Цивилизованное и высокоэффективное продвижение новых технологий не возможно без наличия как высококвалифицированных кадров на уровне эксплуатации, так и кадров высокой инженерной квалификации. Следовательно, необходимо обучать этим специальностям в училищах, колледжах, вузах. Готовить кадры через аспирантуру и докторантуру.

- Слабое вовлечение зарубежных и местных инвестиций;
- Необходимо организовать работу в этом направлении так как тщательная проработка является самостоятельной наукой со своими методами, закономерностями и т.д.

- Сегодня практически отсутствует система аттестации и нормативно-технической документации, позволяющей промышленным предприятиям производить новые технические средства по использованию ВИЭ, а проектировщикам осуществлять проекты с их использованием (отсутствие технических условий, ГОСТов, СНИПов и т.д.).

- К сожалению, сегодня потребитель (основная масса) не только морально не готов к восприятию технологий ВИЭ, но и экономически безграмотен. Он не в состоянии понять, что первоначальные затраты, которые они несут при установке устройств, хотя и значительны, но они уже через некоторое время окупаются и затем дадут ему чистую прибыль.

Сегодня ситуация в корне меняется и можно ожидать всплеска в потребности ее использования. Следовательно, следует преодолеть этот барьер путем методического обучения, пропаганды, разъяснения и доведения этих технологий до широкого круга потребителей, т.е. необходима широкая, в масштабе всей республики, обучающая и разъяснительная работа.

Список использованной литературы:

1. Ахмедов Р.Б. Нетрадиционные и возобновляемые источники энергии/ М.:Знание, 1988.46.
2. Безруких П.П. Состояние и перспективы развития возобновляемой энергетики// Электрика. 2008. №9.С.3-10.
3. Уделл С.Солнечная энергия и другие альтернативные источники энергии/М.:Знание, 1980. 88с.
4. Дедух Д.Г. Достоинства и недостатки энергетики на нетрадиционном сырье // Актуальные проблемы современной науки. 2004.№6
5. Горбачева Л.А. Нам солнце строить и жить помогает // Энергия: экономика, техника, экология. 2010. № 1. С.29-34
6. <http://www.bibliotekar.ru/alterEnergy/26/htm>
7. http://www.avante/com.ua/rus/library/lib_perspektivsoln_energetiki.htm
8. Обозов А.Дж. Возобновляемые источники энергии. КГТУ,2010
9. <http://ru.m.wikipedia.org>
10. Теплицы и оранжереи // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: в 86т.-СПб.,1890-1907.

СОВРЕМЕННЫЕ ОПЕРАЦИОННЫЕ СИСТЕМЫ
ЗАМАНБАП ОПЕРАЦИОНДУК СИСТЕМА
MODERN OPERATIONAL SYSTEM

Иванов Ю.В. – ЖАМУ, Аксы колледжи

Аннотация: *Операционная система – это комплекс взаимосвязанных системных программ, назначением которого является – организовать взаимодействие пользователя с компьютером и выполнение всех других программ.*

Аннотация: *Операциондук система бул өз ара байланыштагы системалардын программасы болуу менен бирге компьютер колдонуучулардын өз ара байланыштарын уюштурат жана башка программаларды аткарат.*

Annotation: *The operational system is a complex interrelated system programs the purpose of which is to organize interrelated computer user and doing all other programs.*

Ключевые слова: *Microsoft Windows, Apple Mac Os X, Linux. Windows Store*

Ачкыч сөздөр: *Microsoft Windows, Apple Mac Os X, Linux. Windows Store*

Key words: *Microsoft Windows, Apple Mac Os X, Linux. Windows Store*

Операционная система – это комплекс взаимосвязанных системных программ, назначением которого является – организовать взаимодействие пользователя с компьютером и выполнение всех других программ. Как только операционная система запускается, она управляет всем программным и аппаратным обеспечением компьютера.

Современные операционные системы используют Графический Интерфейс Пользователя (ГИП, по англ. GUI – Graphical User Interface). GUI позволяет использовать мышь, клавиатуру и джойстик для управления экранными объектами (иконки, кнопки, значки, меню), которые представлены пользователю на дисплее, в виде сочетания графики и текста. GUI каждой операционной системы имеет свой внешний вид, но все они разработаны так, чтобы быть максимально простым в использовании.

Существуют три наиболее популярных операционных систем для компьютеров: Microsoft Windows, Apple Mac Os X, Linux.

Microsoft Windows

Компания Microsoft создала операционную систему Windows в начале 1980-х годов Семейство Microsoft Windows:

- Windows 95-98
- Windows NT 4
- Windows 2000
- Windows ME

За последующие годы было выпущено много версий Windows. Наиболее популярные из них:

- Windows 10 (2015)
- Windows 8 (2012)
- Windows 7 (2009)
- Windows Vista (2007)
- Windows XP (2001)

Windows 10 – операционная система для персональных компьютеров, разработанная корпорацией Microsoft в рамках семейства Windows NT. Первая предварительная версия Windows 10 была выпущена 30 сентября 2014 года для корпоративных клиентов. **Это** первая операционная система Microsoft, которая официально распространяется не только с серверов поставщика, но и с компьютеров ее пользователей.

Значимые нововведения – это голосовая помощница Кортана, возможность создания и переключения нескольких рабочих столов, обновленный интерфейс и др. Лицензионное соглашение Windows 10 позволяет компании Microsoft собирать многочисленные сведения о пользователе, историю его интернет-деятельности, пароли к сайтам и точкам доступа, данные набираемые на клавиатуре и многое другое.

Windows 8 – операционная система, принадлежащая к семейству ОС Microsoft Windows. В продажу поступила 26 октября 2012 года. В отличие от своих предшественников Windows 8 использует новый интерфейс под названием Metro. Также в системе присутствует «классический» рабочий стол в виде отдельного приложения. Вместо меню «Пуск» в интерфейсе используется «активный угол», нажатие на которой открывает стартовый экран.

Основные нововведения – функция «Семейная безопасность», новая панель управления, новый Диспетчер задач, Магазин приложений Windows Store и др.

Windows 7 - пользовательская операционная система семейства Windows NT, поступила в продажу 22 октября 2009 года. В этой операционной системе реализована поддержка Unicode 5.1.

В систему встроено около 120 фоновых рисунков, уникальных для каждой страны и языковой версии. Также в Windows 7 была улучшена совместимость со старыми приложениями. Проигрыватель Windows Media Player 12 получил новый интерфейс. Функция *Удаленного рабочего стола* тоже потерпела изменения. Была введена поддержка интерфейса Aero Peek, Direct 2D и Direct 3D 10.1, поддержка нескольких мониторов, расширений мультимедиа, DirectShow, а также возможность воспроизведения звука с инзкими задержками.

Новая версия DirectX, которая впервые выпустилась именно в составе этой операционной системы, имеет следующие улучшения: добавлена поддержка новых вычислительных шейдеров, появились новые алгоритмы компрессии текстур, возможность многопоточного рендеринга и др. Изменилась и панель задач, она увеличена на 10 пикселей и имеет обновленный внешний вид.

Windows Vista – операционная система семейства Windows NT производства корпорации Microsoft. Построена на основе гибридного ядра NT версии 6.0. Официально для корпоративных клиентов была выпущена 30 ноября 2006 года, а для обычных клиентов продажи системы начались 30 января 2007 года.

В Windows Vista обновлена подсистема управления памятью и вводом-выводом. Также новой функциональностью является «Гибридный спящий режим», при использовании которого содержимое оперативной памяти записывается на HDD, но из памяти также не удаляется. Также Windows Vista имеет новый логотип.

С 28 июля 2005 года разработчикам и IT-профессионалам была разослана первая бета-версия. В ней были представлены основы новой архитектуры системы и все разработанные на тот день технические возможности. Основные нововведения:

- По утверждению Microsoft, время загрузки системы меньше, чем в Windows XP

- Боковая панель Windows: прозрачная панель сбоку экрана, где пользователь может разместить мини-приложения (гаджеты)
- Windows Shell: панель предварительного просмотра позволяет пользователям просматривать миниатюры различных файлов и просмотр содержимого документа

Apple Mac OS X

OS X – проприетарная операционная система производства Apple.

В OS X используется ядро XNU, основанная на микроядре Mach и содержащее программный код, разработанный компанией Apple, а также код из ОС NeXTSTEP и FreeBSD.

Операционная система OS X значительно отличается от предыдущих, «классических» версий Mac OS. Основа этой системы – POSIX-совместимая операционная система Darwin, являющаяся свободным программным обеспечением.

Также OS X отличается высокой устойчивостью. В этой операционной системе используется вытесняющая многозадачность и защита памяти, позволяющие запускать несколько изолированных друг от друга процессоров, каждый из которых не может прервать или модифицировать все остальные.

Наиболее заметно здесь изменился графический интерфейс, который получил название Aqua.

Основами OS X являются:

- Подсистема с открытым кодом – Darwin (ядро Mach и набор утилит BSD)
- Среда программирования Core Foundation (Carbon API, Cocoa API и Java API)
- Графическая среда Aqua (Quick Time, Quartz Extreme и Open GL)
- Технологии Core Image, Core Animation, CoreAudio и CoreData

Linux

Linux – общее название UNIX подобных операционных систем на основе одноименного ядра и собранных для него библиотек и системных программ, разработанных в рамках проекта GNU. Linux работает на PC-совместимых системах семейства Intel x86 IA-64, а также на AMD64, PowerPC, ARM и многих других.

Ядро Linux создается и распространяется в соответствии с моделью разработки свободного и открытого программного обеспечения. Они распространяются в основном бесплатно в виде различных готовых дистрибутивов, имеющих свой набор прикладных программ и настроенных под конкретные нужды пользователя. Первый релиз ядра состоялся 5 октября 1991 года.

Есть много различных версий Linux и каждая из них имеет свой внешний вид. Наиболее популярные из них: Ubuntu, Mint и Fedora.

В большей степени дизайн Linux систем базируется на принципах, заложенных в Unix в течение 1970-х и 1980-х годов. Такая система использует монолитное ядро Linux, которое управляет процессами, сетевыми функциями, периферией и доступом к файловой системе.

Драйверы устройств либо интегрированы непосредственно в ядро, либо добавлены в виде модулей, загружаемых во время работы системы. Пользовательские компоненты GNU являются важной частью большинства Linux систем, которые включают в себя наиболее распространенные реализации библиотеки языка Си, популярных оболочек операционной системы, и многих других общих инструментов Unix, которые выполняют многие основные задачи операционной системы. Графический интерфейс пользователя в большинстве систем Linux построен на основе X Windows System.

Заключение.

Взаимодействие пользователей с компьютером и организация выполнения нужных им вычислений осуществляются с помощью операционной системы. Знание основ построения и функционирования операционных систем является обязательным для всех, кто изучает информатику и вычислительную технику. Эти знания позволяют более эффективно использовать возможности компьютеров.

Список использованной литературы:

1. *Стивене У.* UNIX: взаимодействие процессов. — СПб.: Питер, 2002. 576 с.
2. *Столлингс В.* Операционные системы. 4-е изд. / Пер. с англ. — М.: Издательский дом «Вильямс», 2002. 848 с.
3. *Студнев А.* Boot-менеджеры — кто они и откуда? // Byte Россия. 1998. № 4. С. 70-75.
4. *Таненбаум Э.* Современные операционные системы. 2-е изд. — СПб.: Питер, 2002. 1040 с.
5. *Иртегов Д.В.* Введение в операционные системы. — СПб.: БХВ-Петербург, 2002. 624 с.
6. Ресурсы Microsoft Windows 98 / Пер. с англ. — М.: Издательско-торговый дом «Русская редакция», 1999. 1288 с.
7. Ресурсы Microsoft Windows NT Workstation 4.0 / Пер. с англ. — СПб.: BHV — Санкт-Петербург, 1998. 800 с.
8. *Робачевский А. М.* Операционная система UNIX. — СПб.: BHV — Санкт-Петербург, 1997. 528 с.

УДК 614.7

ИЗУЧЕНИЕ ПРОБЛЕМЫ РАДИОЭКОЛОГИИ И РАДИОБИОЛОГИИ В КР
 КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДАГЫ РАДИОЭКОЛОГИЯЛЫК ЖАНА
 РАДИОБИОЛОГИЯЛЫК ПРОБЛЕМАЛАР
 STUDYING OF THE PROBLEM of RADIOECOLOGY AND BIORADIOLOGY IN KR

Беркмаматов Ш.Т. – ЖАГУ

Аннотация: *Вопрос об изучении многосторонних влияний экологических факторов при сочетании других факторов на организм приобретают большое значение. В случае синергического взаимодействия агентов может в значительной степени влиять на организм, изменяя физиолого-анатомические состояния организма. Создается реальная опасность совместного действия на организм человека пестицидов и радионуклидов в радиационно-загрязненных районах.*

Аннотация: *Экологиялык факторлордун организмге көп жактуу тийгизген таасирин окуп үйрөнүүдө, башка да факторлор менен биргеликте караган учурда өтө зор мааниге ээ болот. Анткени агенттердин өз ара синергикалык байланышы, организмге тийгизген таасирин жогорулатуу менен, анын физиологиялык жана анатомиялык жагдайын өзгөртүшү мүмкүн. Өзгөчө радиациялык булганыч райондордогу пестициддер менен радионуклиддер биргелешкен аракеттери адам өмүрүнө накта коркунуч жаратаары бышык.*

Annotation: *A question of studying of multilateral influences of ecological factors at a combination of other factors on an organism gain great value. In a case synergetic interaction of agents can substantially influences an organism, changing fiziologo-anatomic conditions of an organism. The real danger of joint action on a human body of pesticides and radionuclides in the radiative polluted districts is framed.*

Ключевые слова: *радиоэкология, радиоактивные хвостохранилищи, радиобиология, СОЗ, пестицид;*

Ачык сөздөр: *радиоэкология, радиоактивные хвостохранилищи, радиобиология, СОЗ, пестицид;*

Key words: *radioecology, radioactive tailings dam, bioradiology, SOZ, pesticide;*

За последние годы, ученым продлена большая работа по изучению действия радиации и экологической угрозы на здоровье человека. К сожалению, полученные новые факты только общего характера. Вследствие чего, проблемы угрозы экологических факторов на здоровье население является узловым вопросом в Кыргызстане.

Кыргызстан – высокогорная страна, разнообразным ландшафтным и рельефным условиям для различных районов. Оно находится далеко от океанов, но своеобразное положение среди крупных внутриматериковых пустынь и резкая приподнятость над уровнем соседних равнин, климат в Кыргызстане имеет резко континентальный арактер. Вследствие этого в течение определенного периода времени могут меняться температура, скорость движения воздуха, его влажность и даже интенсивность излучения.

Многообразия вредных воздействий создает опасность одновременного действия на организм нескольких факторов. В этом случае синергическое взаимодействие агентов может в значительной степени усугублять последствия, ожидаемые при действии только ионизирующего излучения.

Последние годы увеличение количество населения Кыргызстана, где раньше не было признаков жизни, возникли современные поселки. Заселение происходит не только за счет местного населения, но и прибывшего из различных участков страны.

Вопрос об изучении многосторонних влияний экологических факторов при сочетании других факторов на организм приобретают большое значение.

Человек, живущий в среде, где климат, зона, ландшафт, время года, суточные колебания погоды и климата, состояние биотехнической среды влияет на организм, изменяя физиолого-анатомические состояния организма.

Проблемы радиозологии и радиобиологии имеют большое научно-практическое значение. Для КР они актуальны в 3-х аспектах – во-первых, в связи с соседством со странами, имеющими оружие массового поражения, во-вторых, из-за широкого использования радиоактивных материалов и методов лечения онкологических и других заболеваний, во-третьих, из-за наличия на территории Республики радиоактивных хвостохранилищ и горно-обогательных урановых предприятий (Хусаинов М.М., 1999; Мамушкина К.А., 2000; Чарский В.П., 2001; Ермолов А.А., 2001).

Анализ показывает, что в зоне экологической угрозы находится 26 тыс. человек в Кыргызстане, более 2 млн. человек в Узбекистане, 900 тыс. в Казакстане, учитывая, что зараженные радионуклидами водотоки реки Майлуу-Суу протекает по Ферганской долине и соединяются с крупными реками Карадарья и Сырдарья.

В процессе работы урановых шахт, уран оказывает на поверхности Земли, вследствие чего становится возможным воздействие его излучения на человека, одновременно усиливается переход опасного дочерного ^{222}Rn в атмосферу. При ветровой эрозии уран попадает в виде аэрозолей в воздух, вымывается осадками (особенно кислотами) и попадает на те участки поверхности, где его раньше не было. К тому же в «хвостах» после извлечения урана оказывается большая часть дочерных продуктов распада урана – опасных загрязнителей окружающей среды (Бердоносоев С.С., 2001). В итоге, радиоактивные элементы через пищевую цепочку: вода – растения – животные попадают в организм человека, и постепенно накапливаясь, оказывают отрицательное воздействие на его здоровье. В частности, ранее проведенные исследования (Тухватшин Р.Р. 2004) показали значительное накопление урана в воде и почве, растениях, в организме животных на территории пгт. Минкуш, Майлуу-Суу и Каджисай.

Интенсивное развитие научно-технического прогресса, широкая химизация сельского хозяйства способствуют появлению в окружающей среде новые физических и химических факторов, оказывающих не благоприятное воздействия на организм человека. В настоящее время известно свыше 5 млн. химических соединений, примерно 1000 из них ежегодно внедряется в промышленность, сельское хозяйства и в сферу быта.

Действие Стокгольмской конвенции распространяется на 12 веществ, объединенных в три группы. Они являются чрезвычайно токсическим и тяжело поддаются утилизации и переработке. Стойкие органические загрязнения (СОЗ) представляют собой особую группу органических веществ, включающую представителей различных классов соединений, объединяемых опасными биологическими свойствами и стойкостью в окружающей среде. Преобладающими источниками загрязнения окружающей среде СОЗ в Кыргызстане является производство и применение некоторых пестицидов, химикатов, а также непреднамеренная выработка токсических веществ в ходе сжигания топлива, отходов и химического производства.

Они попав в организм человека могут вызвать профессиональные и неспецифические заболевания, а также ряд химических вещества применяемые в нефтехимической, горнорудной промышленности, сельском хозяйстве, при длительном

воздействии даже в малых концентрациях могут вызвать неблагоприятные последствия как у нынешнего поколения, а также его потомствах, т.е «отдаленные эффекты».

В региональном докладе: «О состоянии окружающей среды Ошской области в 2000 году» опубликованный при финансовой поддержке Центра ОБСЕ в КР указывается «Заболеваемость населения превышает областной показатель в г. Ош и в районах с интенсивным применением ядохимикатов (Араван, Наукат, Кара-Суу). Кроме того отмечены снижение рождаемости.

В настоящее время описано свыше 1500 форм наследственных болезней, развивающихся у многих миллионов людей земного шара. Известно, что на 1000 новорожденных 15% всех беременностей заканчивается самопроизвольным абортom, 30% таких абортom обусловлены хромосомными отклонениями. Общая частота наследственных болезней составляет 2-4% общей патологии.

Отрицательные действия окружающей среды на репродуктивную систему человека проявляется в нарушении оварияльно - менструальным циклом, появлении выкидышей, ослаблении половой потенции и бесплодия у мужчин и женщин. Таким веществам является бензол и его гомологи, хлорорганические соединений (ядохимикаты).

В настоящее время для подавляющего большинства населения опасность вызвать злокачественное образования у человека стала очевидной реальностью. К таким химическим веществам является бензопирен (содержащихся в выбросах автотранспорта, продуктах перегонки нефти, каменного угля).

В связи с этим создается реальная опасность совместного действия на организм человека пестицидов и радионуклидов в радиационно-загрязненных районах и требуется детальное изучение биологического действия данного сочетания факторов на лабораторных животных.

Список использованной литературы:

1. Быковченко Ю.Г., Тухватшин Р.Р., Быкова Э.И., Белеков Т., Кадырова А.И., Жунушов А.Т., Юшида С.. Техногенное загрязнение ураном биосферы Кыргызстана (Монография) Бишкек 2005. -169 с.
2. Мельников Н.А. Пестициды: Химия, технология и применение. – М.,1987.
3. Яблоков А.В. Ядовитая приправа: Проблемы применения ядохимикатов и пути экологизации сельского хозяйства. М., 1990.

УДК 338.439.223.

БИОЛОГИЧЕСКАЯ ОЦЕНКА СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ
ОРЕХОВО-ПЛОДОВЫХ ЛЕСОВ
ЦЕНТРАЛЬНОЙ ЧАСТИ ЮЖНЫХ СКЛОНОВ ФЕРГАНСКОГО И
ЧАТКАЛЬСКОГО ХРЕБТОВ
ФЕРГАНА ЖАНА ЧАТКАЛ ТООЛОРУНУН ТҮШТҮК КАПТАЛЫНЫН БОРБОРДУК
БӨЛҮГҮНҮН ЖАҢГАК-МӨМӨ-ЖЕМИШ ТОКОЙЛОРУНУН АЗЫРКЫ АБАЛЫНА
БИОЛОГИЯЛЫК БААСЫ
BIOLOGICAL VALUATION OF PRESENT SITUATION NUT-FRUIT FORESTS OF THE
CENTRAL PART OF SOUTHERN SLOPES OF THE FERGHANA AND CHATKAL
RANGES

*Мурсалиев А.М. – Биолого-почвенный институт НАН КР,
Козубаев Н.К. – Аксыйский колледж им.Т.Бекболотова ЖАГУ*

Аннотация: Отражены биоэкологические аспекты орехово-плодовых лесов Южных склонов Центральной части Ферганского и Чаткальского хребтов.

Аннотация: Чаткал жана Фергана тоолорунун Түштүк капталынын Борбордук бөлүгүнүн жаңгак-мөмө-жемиш токойунун биологиялык аспектилерин чагылдыруу

Annotation: Reflects the bioecological aspects of nut-fruit forests of the southern slopes of the Central part of the Ferghana and Chatkal ranges.

Ключевые слова: ореховой древесины, ореха грецкого, абрикос, миндали, фисташка, барбарис, яблонево-ореховая, алычово-ореховыми, экзохордово-ореховые, кленово-яблонево-ореховой.

Ачык сөздөр: жаңгак токойлору, грек жаңгагы, өрүк, мисте, барбарис, алмалуу-жаңгак, алчалуу-жаңгак, экзохорддуу-жаңгак, клендуу-алмалуу-жаңгак.

Key words: walnut wood, walnut, apricot, almonds, pistachio, thickets of barberry, apple walnut, askoldova walnut, maple apple walnut

Актуальным в настоящее время проблемой в области биоэкологии орехово-плодовых лесов Южного Кыргызстана является изучение динамики условий окружающей природной среды – т.е. комплекса экологических факторов, которые оказывают прямые или косвенные действия на функционирования лесных экосистем, а также для научной оценки о влиянии человека его хозяйственной деятельности на структуру и продуктивность орехово-плодовых лесов. Она помогает вскрывать механизм антропогенных воздействий на природу орехово-плодовых лесов и обосновать весьма перспективное понятие о эпифации и эпигеоме лесных экосистем естественных насаждений, сохранившиеся с третичного времени. Эти последние геоэкологические понятия объединяют множество переменных состояний экосистем и тем самым облегчают ориентацию в бесконечном разнообразии окружающей нас природной среды которые трансформируется под влиянием хозяйственной и научно-технической человека.

В настоящее время все лесные экосистемы находятся в чрезвычайно угрожающем положение. За последние 40-50 лет их площадь сократилось на половину, особенно орехово-плодовые леса. К этому привели бессистемные рубки, выпас скота, условно-сплошные рубки для заготовки капа и высококачественной ореховой древесины.

Из лесных экосистем наибольшее значение имеют орехово-плодовые леса, как источник доходов для лесхозов и части населения за счет урожая орехов грецких, диких

плодовых и ягодных видов. По площади, компактности, генетическому разнообразию орехово-плодовые леса не имеют равных в мире.

В настоящее время в связи с переходом хозяйства с рыночные отношения естественный площадь орехово-плодовых лесов сокращается за счет расширения аграрно-хозяйственной деятельности фермерских, крестьянских и других форм использования лесных экосистем. Вследствие этого из года в год естественные деревья орехово-плодовых пород уничтожаются в результате проведения стихийной прививки, нарушением современного состояния генофонда орехово-плодовых лесов. При этом научно-теоретическое значение этих уникальных аборигенных лесов ущемляется и превалирует временные хозяйственные нужды.

Одним из главных объектов охраны природы в орехово-плодовых лесах служат ореховые леса из ореха грецкого, основного аборигена местных экосистем. Грецкий орех и его сопутствующие виды были широко распространены на склонах Ферганского и Чаткальского хребтов еще с верхнечетвертичного времени [2, 4, 12, 16]. Ассоциации ореховых лесов очень разнообразны. Наряду с чистыми естественными насаждениями формируются богатые по составу леса с примесью яблонь, боярышника, алыча и других пород. На пологих склонах преобладают злаково-разнотравные орешники.

Продуктивность естественных ореховых лесов достаточно высока и вполне сопоставима с продуктивностью культурных насаждений, а при надлежащем уходе соответственно гораздо выше. Существенный урон этим лесам наносит ненормированная эксплуатация как в научном, так и в практическом отношении, не говоря уже о хозяйственной деятельности общества. В районе исследования еще сохранились естественные высокопродуктивные орешники, в которых отдельные деревья дают урожай до 400 килограмм и более орехов в год. Возраст этих деревьев – старожилы превышает 800 лет, а их высота достигает 30 метр, при диаметре ствола до 2 метра и более.

Наряду с ореховыми лесами широко представлены яблоневые и грушевые леса. Встречаются также абрикос, миндали, фисташка, заросли барбариса и другие. На природные лесные насаждения сильное воздействие оказывает хозяйственная деятельность человека: вырубка лесов, выпас скота, уничтожение некоторых видов растений и животных. Древесину используют в качестве мебели, стройматериалы, топлива и т.п. На месте первичных богатых лесов появились неустойчивые сообщества. В настоящее время биоэкологическое состояние орехово-плодовых лесов находится в крайнее опасной критической точке минимума.

Самой широко распространенной и легко ранимой формацией в районе исследования является ореховые леса из ореха грецкого – *Juglans regia*. Она приурочена, в основном, к склонам северной, северо-восточной и северо-западной экспозиции преимущественно с мягким рельефом. В районе исследования доминируют две группы ассоциаций орехового леса. Орешник злаковый коротконожковой ассоциации занимает древние над пойменные террасы; платообразные перепады, пологие склоны северных экспозиций с крутизной до 10^0 - 15^0 . Почва темно-бурая, мощная и среднемощная, горнолесная. Ассоциации орешника злаковой занимает горные склоны северных экспозиций крутизной до 30^0 . Почва темно-бурая, мощная и средней мощности.

Судя по современному состоянию экологи природной среды и по составу и структуре почвенно-растительного покрова, а также исторические аспекты изученности лесных экосистем, можно предположить, что когда-то леса занимали гораздо большую территорию республики. Самой важной причиной истощения и исчезновения лесов было и остается антропогенное воздействие.

Из-за интенсивного лесоиспользования в период с 1930 по 1998 год площади лесов уменьшились почти в два раза (на 513 тыс.га), в том числе по основным лесобразующим огородам: ели – 72 тыс.га, грецкого ореха 16,3 тыс.га, арчи – 320 тыс.га.

В настоящее время, наряду с улучшением покрытых лесом территорий, качество лесов оставляет желать лучшего причин этому несколько процесс старения лесов опережает процесс лесовосстановления, что приводит к потере огромного масштаба.

Орехово-плодовые леса Южного Кыргызстана уникальные создание природы, сохранившиеся с третичного периода в естественном состоянии единственными на Земле. Эти леса Южного Кыргызстана исследовались многими учеными в геоботаническом и лесоводственном отношении [1, 3, 6, 7, 9, 11, 13, 14, 15, 17, 21].

Они отмечали об уникальности орехово-плодовых лесов Южного Кыргызстана, что эти леса отличаются очень богатой древесно-кустарниковой флорой и весьма разнообразным растительным покровом как по составу, структуре и экологии лесобразующих пород, так и по характеру их местообитания [1, 8, 9].

Орехово-плодовые леса Южного Кыргызстана очень богаты также и особенно, реликтовыми и эндемичными видами [2, 5, 16, 21]. Однако до сих пор, несмотря на естественную и историческую ценность, а также генетическую значимость орехово-плодовые леса Южного Кыргызстана имеющие социально-экономическую, рекреационную, ресурсно-охранную аспекты не имеет особого статуса и должного внимания как реликтовый объект.

Современная биоэкологическая ситуация экосистем орехово-плодовых лесных массивов в Южном Кыргызстане характеризуется не только сокращением естественной площади и уменьшением видового разнообразия, но и низким уровнем естественного возобновления под мощным современным антропогенно-техногенным воздействием хозяйственного, социального, экономического и других факторов.

Расширяющиеся миграционные, бытовые, культурные, рекреационные и другие потребности человечества и высокого уровня развития научно-технического потенциала приводят к тому, что интегрированная деятельность общества негативно влияют на условия функционирования и сохранения генофонда орехово-плодовых лесов района исследования.

В связи с нарастающими масштабами влияния различных форм деятельности общества на экосистемы орехово-плодовых лесов района исследования возникают необходимость направленного внедрения биоэкологических знаний в сознание местного населения и профессиональную деятельность широкого круга специалистов разных профилей.

С продвижением к верхней границе распространения ореховых лесов, чисто-ореховая группа ассоциаций сменяется кленово-яблонево-ореховой, а в нижних частях склонов замещается яблонево-ореховыми и алычово-ореховыми ценозами. При увеличении крутизны склонов выше 40⁰ в чисто-ореховые леса вкрапливаются экзохордово-ореховые ценозы, а участках западных и восточных склонов с дополнительным увлажнением преобладают тополево-яблонево-ореховая группа ассоциаций.

Яблоневые леса приурочены к южным, западным, восточным и близким к ним прилегающим экспозициям склонов, поднимаясь до высоты 2200 м.над уровнем моря. Значительные насаждения яблони встречаются также на притеррасной части рек. Формация граничит со степями, ореховыми лесами, кустарниковыми зарослями, высокотравными лугами.

На приводораздельной части северных и западных склонов встречаются грушевые и алычовые леса. Наиболее хорошо плодоносящие участки встречаются в условиях прямого солнечного освещения с достаточным увлажнением. Алыча согдийская находится в интенсивном процессе формообразования и в настоящее время насчитывается более 10 форм алычи, которые отличаются по форме, вкусу и окраске плодов, а также по урожайности.

На территории района исследования ценозы листопадных деревьев и кустарников образуют густые заросли. Они нуждаются не только в охране, но и в отношении научно обоснованном селекционно-генетическом обогащении. В особенности это касается орехово-плодовых растений, как один из важнейших факторов в решении продовольственной программы.

Таким образом для сохранения естественного генофонда орехово-плодовых реликтовых лесов необходимо не только рациональное использование орехово-плодовых лесных ресурсов, но и их охрана на основе государственной и международной программы по биоразнообразии созданием биосферных природных резерватов.

Список использованной литературы:

1. Аюпов Ф.Г., Жунусов Н.С. Экология орехоплодовых лесов Южного Кыргызстана (факторы состояния). Бишкек, 2011, 144 с.
2. Выходцев И.В. Вертикальная поясность растительности в Киргизии (Тянь-Шань и Алай). Изд. АН СССР, М.1956, 84 с.
3. Выходцев И.В. Растительность Тянь-Шане – Алайского горного сооружения. Изд. «Илим», Фрунзе, 1976, 218 с.
4. Головова А.Г. Растительность Киргизии: Учебное пособие. Фрунзе, 1957, 128 с.
5. Зарубин А.Ф. Восстановление и развитие орехово-плодовых лесов Южной Киргизии. Ташкент, 1940, 162 с.
6. Камелин Р.В. О родовом эндемизме флоры Средней Азии. Бот. журнал, №12. 1965, стр.43-65.
7. Камелин Р.В. Флорогенетический анализ естественной флоры горной Средней Азии. Л.:Наука, 1973, 355 с.
8. Коржинский С.И. Растительность России. Энциклопедический словарь Брокгаузе и Эфрона., т.27а. 1899, стр.27-53.
9. Коржинский С.И. Предварительный отчет о почвенных и геоботанических исследованиях 1886 г. Тр.об-ва естествоиспытателей при Казанском университете, 16.6.1887, стр.32-73.
10. Коровин Е.П. Растительность Средней Азии и Южного Казахстана. Ташкент. Изд. АН УзССР, 1962, 547 с.
11. Краснов А.Н. Опыт истории развития флоры Южной части Восточного Тянь-Шаня. Западного РГО, СПб, 1908, 122 с.
12. Лавренко Е.М. История флоры и растительности СССР. В кн.: Растительность СССР, т.1, 1938, стр.140-153.
13. Лавренко Е.М., Соколов С.Я. Растительность плодовых лесов и прилегающих районов Южной Киргизии. В кн.: Плодовые леса Южной Киргизии. Изд. АН СССР, 1949, стр.70-92, 218 с.
14. Минквиц З.А. Растительность Кокандского уезда Ферганской области. Тр. почв.- бот. эксп., ч.2, вып.1, 1913, 147 с.

15. Мурсалиев А.М., Жунусов Н.С., Козубаев Н.К. Современное состояние орехово-плодовых лесов Южных склонов Ферганского и Чаткальского хребтов. Вестник ЖАГУ. Жалал-Абад, 2012, стр.16-18.
16. Никитинский Ю.И. Биологические и экологические основы хозяйства в лесах грецкого ореха. Фрунзе, «Илим», 1970, 170 с.
17. Павлов Н.В. Растительные ресурсы Южного Казахстана. М.-Л. 1947, 360 с.
18. Попов М.Г. Основные черты истории развития флоры Средней Азии. Бюлл.Среднеазиатский госуниверситет, в.15, 1927, стр.12-67.
19. Прутенский Д.И. Опыт облагораживания дикорастущих плодовых лесах Киргизии. Фрунзе, Изд.АН Кирг.ССР, 1962, 120 с.
20. Ройченко Г.И., Мамытов А.М. горно-лесные и горно-луговые почвы Тянь-Шаня и Памиро-Алая. Фрунзе, «Илим», 1970, 140 с.
21. Ткаченко В.И. Типы растительности Узун-Акматакского хребта. Изд.КирФАН СССР, вып.1-14, Фрунзе, 1952, стр.43-56.
22. Файзулдаев К.Ф. Редкие и исчезающие виды деревьев и кустарников Южной Киргизии и вопросы их охраны. В кн.: Биоэкологические исследования в орехово-плодовых лесах Южной Киргизии. Изд. «Илим», Фрунзе, 1972, стр.107-116.

УДК 811.161.3

ФОРМИРОВАНИЕ МЕЖПРЕДМЕТНЫХ СВЯЗЕЙ В ПРЕПОДАВАНИИ РУССКОГО
ЯЗЫКА
ОРУС ТИЛИН ОКУТУУДА ПРЕДМЕТТЕР АРАЛЫК БАЙЛАНЫШТЫ
КАЛЫПТАНДЫРУУ
FORMATION OF INTERSUBJECT CONNECTIONS IN THE TEACHING OF THE
RUSSIAN LANGUAGE

Керимкулова К.Н. – ЖАГУ

Аннотация: В данной статье рассматривается, что межпредметные связи имеют особое значение для эффективного использования организационных форм обучения, а также целенаправленной перестройки всех основных звеньев учебно-воспитательного процесса.

Аннотация: Бул макалада предметтер аралык байланыш билим берүүнүн уюштуруучулук түрлөрүн натыйжалуу пайдалануу үчүн өзгөчө мааниге ээ, ошондой эле окутуу жана билим берүү иштеринин бардык негизги бирдиктерин максаттуу жонго салуу болуп эсептелет.

Annotation: In this article, it is considered that intersubject communications are of particular importance for the effective use of organizational forms of training, as well as targeted restructuring of all the main links in the teaching and upbringing process.

Ключевые слова: активное творческое, межпредметные связи, потенциальные источники, обогащения методических возможностей.

Ачкыч сөздөр: Активдүү жана чыгармачыл, предметтер аралык байланыш, потенциалдык ачкычтар, методикалык окутуу мүмкүнчүлүктү байытуу.

Key words: active creative, intersubject communications, potential sources, enrichment of methodological possibilities.

Одна из целей обучения русскому языку в школе, как отмечается в пояснительной записке к программе общеобразовательных учреждений, - познавательная-практическая, т. е. дать учащимся знания о родном языке и формировать у них языковые и речевые умения. Это означает, что на уроках русского языка педагогу необходимо подготовить учащихся, грамотных в широком смысле слова, вооружить их навыками пользования устной и письменной речью в такой степени, в какой это будет им необходимо для активной творческой, производственной и общественной деятельности.

Для достижения той цели необходима такая постановка преподавания русского языка, при которой сам процесс его изучения становился бы процессом активного увязывания теоретических знаний и практических умений с жизнью. Важным средством выполнения этой задачи может стать осуществление связей в преподавании русского языка с другими школьными предметами.

Проблеме использования межпредметных связей в процессе обучения русскому языку в последнее время уделяется серьезное внимание как учеными (психологами, педагогами, методистами), так и учителями-практиками.

Вроде бы все понимают, что единая и стройная картина мира поможет нашим ученикам лучше сориентироваться в бесконечном потоке информации и преуспеть в жизни. Вроде бы все согласны, что для этого школьные предметы должны перестать

существовать изолированно друг от друга. И все-таки до сих пор даже само толкование термина “межпредметные связи” осталось неоднозначным.

Все авторы единодушно отмечают, что межпредметные связи, являясь важнейшим средством формирования у школьников диалектико-материалистического мировоззрения, способствуют глубине и прочности знаний, гибкости их применения, расширяют кругозор учащихся, содействуют воспитанию у них устойчивых познавательных интересов.

Несмотря на огромную роль межпредметных связей как средства обучения и воспитания школьников, признается и тот факт, что не установлена вся система этих связей, что они в отдельных школьных дисциплинах не выявлены, неясна их структура, не определены их особенности, что многие, пусть даже интересные, наблюдения фрагментарны.

К сожалению, русский язык принадлежит к числу тех учебных дисциплин, где вопрос о межпредметных связях разработан недостаточно глубоко и многопланово. В опубликованных статьях чаще всего рассматриваются связи русского языка с литературой как предметом наиболее близким, родственным, значительно реже - с другими учебными дисциплинами. Причем устанавливаемые контакты преследуют обычно цели: обогащение словаря учащихся предметной терминологией, работа над правильным и выразительным чтением, закрепление навыков правописания. Некоторые авторы понимают связи русского языка с другими предметами лишь с позиций выполнения режима грамотного письма и культуры речи. Наиболее распространенным способом реализации межпредметных связей оказывается использование на занятиях по русскому языку текстов из разных школьных учебников.

Решение этих вопросов, бесспорно, является необходимым, они остаются актуальными и в настоящее время, однако нужен и более широкий подход: активное установление связей русского языка с самыми разными школьными предметами; определение особенностей контактов с тем или иным предметом, так как специфика каждого из них находит разное выражение в отборе содержания, типах упражнений и других конкретных приемах реализации; осуществление связей не только в практических аспектах обучения (обогащение словаря, выработка навыков правописания и т. п.), но и в плане углубления теоретического изучения тех или иных языковых явлений; поиски новых возможностей в развитии речи учащихся.

Связи русского языка как предмета школьного преподавания с другими учебными дисциплинами в зависимости от дидактических целей могут рассматриваться с разных позиций.

Обычно указывают на то, что русский язык связан со всеми школьными дисциплинами, “поскольку язык является необходимым средством выражения по всем предметам” (Ш. И. Ганелин), “поскольку он отражает все стороны действительности и поскольку без овладения языком невозможна никакая мыслительная деятельность” (В. А. Добромислов). Наличие такой связи бесспорно. В цепочке “русский язык - другие предметы” эта связь устанавливается не столько для русского языка, сколько для всех других предметов, так как язык в качестве орудия познания является одним из решающих условий усвоения учащимися знаний по любому предмету.

Труднее найти линии связей (прежде всего по содержанию), которые протягиваются от разных школьных дисциплин к русскому языку с целью лучшего усвоения учащимися этого предмета, с целью обогащения методических возможностей в его преподавании.

Межпредметные связи в обучении русскому языку могут рассматриваться и с точки зрения общности методов, приемов, форм преподнесения знаний, выработки умений и навыков, с точки зрения общности между предметами в плане развития умственных способностей учащихся, воспитания их творческой активности и самостоятельности и т. п. Например, И. Э. Унт, исследуя в ряде школ связь между успеваемостью учащихся по ряду предметов с общностью умственной деятельности, а также общими умственными способностями школьников, пришла к выводу о тесной близости в этом плане родного языка и математики.

Такое разграничение носит в известной мере условный характер, так как связи между русским языком и другими предметами не являются однолинейными, а носят взаимный или, как называют по-иному, циклический, характер. Однако выделение разных аспектов связей необходимо не только потому, что при этом преследуются неодинаковые цели, но и, в особенности, потому, что неразработанность проблемы требует на первых порах вычленения каких-то существенных сторон ее и более пристального их рассмотрения. По существу, каждый из названных выше аспектов в методике русского языка лишь намечен. Так, важнейшая педагогическая проблема, общая для всех предметов, - речевая деятельность учащихся - поставлена уже давно, но разрабатывается пока явно недостаточными усилиями.

Задача учителя-предметника - определить под этим углом зрения потенциальные источники связей русского языка (с какими именно предметами устанавливаются контакты), разграничить характер этих связей (разные учебные дисциплины связаны с русским языком неодинаковыми отношениями), отметить особенности использования межпредметных связей в обучении русскому языку.

Школьная программа выделяет два взаимосвязанных направления в обучении русскому языку: ознакомление учащихся с основами языковой теории и (с опорой на нее и в тесной связи с ней) выработка у школьников практических навыков владения языком, как правописания, так и пользования устной и письменной речью. Причем в современной программе заметно усиление теоретического направления. Эта особенность содержания образования (на нее обращают внимание и дидакты, разрабатывающие проблему межпредметных связей) не может не учитываться при решении поставленных задач.

Определяя потенциальные источники связей русского языка, следует, во-первых, иметь в виду те предметы, которые помогают объяснить происхождение или существование различных фактов современного русского языка и лучше раскрыть их особенности. Эти связи носят или генетический, или сопоставительный характер. Важно, во-вторых, показать, для чего то или иное явление существует в языке, как оно употребляется в разных стилях речи. Эти связи можно назвать функциональными.

Специфика межпредметных связей русского языка состоит в том, что они разнокачественные и могут быть схематично выражены в таких группах:

- русский язык - иностранные языки, история;
- русский язык - литература;
- русский язык - естествознание, математика;
- русский язык - музыка, рисование, физкультура, труд.

Содержательная сторона этих групп различна. В первом случае связи носят сопоставительный характер, во втором - связь выступает как первоэлемент для изучения литературы, в третьем - связи выражаются в использовании материала того или иного предмета для развития речи и для раскрытия общности естественного языка и языка науки, в четвертом - обогащают речь образностью, показывают интонационную

общность поэтического слова и музыки, и специфику словоупотребления в спорте, в трудовых процессах.

Совокупность межпредметных связей русского языка раскрывает основные социальные функции языка как средства общения и как средства познания. В этом заключены важнейшие обобщающие функции учебного предмета “Русский язык” в обучении.

Отметим еще один вариант контактов, которые устанавливаются между русским языком и другими предметами в организационно-методическом плане. Имеется в виду использование организационных форм обучения (уроков, лабораторных занятий, экскурсий и др.), характерных для разных школьных дисциплин, как базы для устных и письменных работ на уроках русского языка: составления примеров, ответов на вопросы, письма сочинений по личным впечатлениям и т. п. Этот вид связи допускает разные равноценные варианты, широкую замену материалов одного предмета материалами другого.

Допустим, ученикам предлагается написать сочинение “Как я делал скворечник” или “Как я шила фартук”. В этом случае мы апеллируем к опыту учеников, приобретенному на уроках труда. Но разве не равноценной для русского языка будет тема “Как я заполнял контурную карту”, или “Как мы производили измерение на местности”, или “Как я готовил семена к посеву”, или (возможно и такое!) “Как я готовился к сочинению”? Здесь приведены лишь некоторые варианты, список подобных тем можно было бы значительно увеличить, связав их с любой школьной дисциплиной.

Все эти темы возможны, цель работы над ними одна и та же - описание процесса. Одинаковой будет и композиция работы, и отбор многих языковых средств, и т. п. Выбор конкретной темы, связь с каким-либо предметом определяется теми или иными условиями: яркостью и свежестью впечатлений, объёмом действий, заключенных в процессе, словарным запасом учащихся и т. п. Таким образом, “пучок” этих связей оказывается нефиксированным. В него может войти любой школьный предмет и даже, как мы видели, сам русский язык. Более того, равнозначной оказывается опора на весь жизненный опыт ученика, т. е. здесь понятие межпредметных связей будет эквивалентно другому - связи с жизнью.

Межпредметные связи функционируют в процессе обучения как существенный фактор активизации учебно-познавательной деятельности учащихся, который качественно преобразует все ее компоненты.

Повышение творческого потенциала межпредметных связей достигается путем обучения обобщенным способам познавательной деятельности, позволяющим решать новые задачи с опорой на общие ориентиры, характерные для целого класса явлений. Обобщенные понятия и действия при всей своей универсальности не должны утрачивать своего предметного смысла, иначе они превращаются в пустые абстракции, малопродуктивные в познании. Обобщенность знаний и способов действий, повышая активность и успешность деятельности, усиливает и ее познавательную мотивацию, особенно при решении творческих, нестандартных задач. У ученика возрастает интерес к собственному процессу мышления, к его операционной стороне. “Открытия”, которые делаются учениками при решении межпредметных познавательных задач, оказываются более весомыми и субъективно более значимыми, чем успехи в стандартизированной предметной деятельности. В связи с этим повышается и ценность нового “межпредметного” вида познавательной деятельности, укрепляется потребность в ней. Выдвижение перед учащимися учебных и познавательных задач при установлении межпредметных связей значительно активизирует познание. Такую задачу необходимо

осознать и решить как межпредметную. Ученик должен установить связи между элементами, относящимися к разным предметным системам знаний. Это требует активной умственной деятельности, напряжения его памяти, мышления, эмоционально-волевых процессов, развития воображения и речи. Межпредметные связи - важнейший фактор оптимизации процесса обучения, повышения его результативности, устранения перегрузки учителей и учащихся.

Особое значение имеют межпредметные связи для эффективного использования организационных форм обучения, а также целенаправленной перестройки всех основных звеньев учебно-воспитательного процесса. Такая перестройка с учетом межпредметных связей направлена на формирование активной позиции ученика в процессе обучения, ибо она предусматривает реализацию единства образовательных, развивающих и воспитывающих функций обучения; единство идейно-теоретического, научно-мировоззренческого содержания обучения и активную учебно-познавательную деятельность учащихся.

Список использованной литературы:

1. Ганелин Ш.И. Дидактический принцип сознательности. М., 1961. – с.139.
2. Добромыслов В.А. О разработке научной теории обучения русскому языку.// Русский язык в школе. – 1956. - № 4. – с.32.
3. Унт И.Э. Межпредметные связи и умственное развитие учащихся.// Межпредметные связи в процессе преподавания основ наук в средней школе. – М., 1975.

УДК 37.015.3

ГРАММАТИЧЕСКИЕ ИГРЫ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА КАК СРЕДСТВО
ПОВЫШЕНИЯ ГРАМОТНОСТИ УЧАЩИХСЯ
ОРУС ТИЛИ САБАКТАРЫНДА ОКУУЧУЛАРДЫН САБАТТУУЛУГУН
ЖОГОРУЛАТУУ КАРАЖАТЫ КАТАРЫ ГРАММАТИКАЛЫК ОЮНДАРДЫ
GRAMMAR GAMES ON THE LESSONS OF RUSSIAN LANGUAGE AS A MEANS OF
INCREASING LITERACY OF THE STUDENTS

Керимкулова К.Н. – ЖАГУ

Аннотация: В статье рассматривается, что игра как особый метод вовлечения детей в творческую деятельность, как одно из серьезных средств педагогического воздействия на школьников, а главное, как средство увлекательной работы над повышением уровня грамотности учащихся.

Аннотация: Бул макалада оюн – бул окуучулардын билимин жогорулатууда аларга педагогикалык таасир этүү каражатынын бири катары чыгармачыл окуучуларды өзүнө тартуу жана маанилүү иш-каражатты катары өзгөчө ыкма болуп эсептелет.

Annotation: The article considers that in both Russian and Kyrgyz languages appeals by name with suffixal forms are used as an address between relatives, spouses, lovers, friends, and also acquaintances, young and equal in age.

Ключевые слова: интеллектуальные, фрагментарные дидактические игры, элементы технологии, активизация познавательной деятельности.

Ачык сөздөр: интеллектуалдык, фрагменталдык дидактикалык оюндар, технология элементтери, олуттуу педагогикалык каражат.

Key words: diminutive form, stylistically lowered familiar familiar, caressing shade, in a relaxed atmosphere.

В современной методике и практике обучения русскому языку в школе все большее внимание уделяется оптимальному сочетанию различных, форм, методов и средств обучения. Это позволяет более эффективно решать учебно-воспитательные задачи образовательной программы.

Одним из важнейших условий активизации познавательной деятельности школьников на уроках русского языка, развития их самостоятельности, мышления, является грамматическая игра.

Как писал Д.Б. Эльконин, «игра - это огромное светлое окно, через которое в духовный мир человека вливается живительный поток представлений, понятий об окружающем мире. Это искра, зажигающая огонек пытливости и любознательности. Так что нет ничего страшного, если на каком-то этапе интеллектуальная игра сочетается с трудом, ведь благодаря именно ей дети овладевают новыми знаниями, умениями и навыками» [1, с. 21-23].

Грамматические игры завоевывают популярность среди преподавателей русского языка, так как в них как нельзя лучше реализуется технологический подход к обучению.

Игры на уроках русского языка можно классифицировать по обобщенному признаку следующим образом:

- фрагментарные дидактические игры, когда в основе каждого фрагмента игры лежит решение одной педагогической задачи, связанной с конкретным элементом учебного материала;

- целостно-тематические дидактические игры, которые связаны с решением нескольких педагогических задач по теме;

- комплексные дидактические игры, в которых сочетается репродуктивная и продуктивная деятельность учащихся и решается комплекс образовательных и развивающих задач [2, с. 82-83].

Основные принципы организации игры:

Отсутствие принуждения любой формы при вовлечении детей в игру.

Принципы развития игровой динамики.

Принципы поддержания игровой атмосферы (поддержание реальных чувств детей).

Принципы взаимосвязи игровой и неигровой деятельности. Для педагогов важен перенос основного смысла игровых действий в реальный жизненный опыт детей.

Принципы перехода от простейших игр к сложным игровым формам. Логика перехода от простых игр к сложным связана с постепенным углублением разнообразного содержания игровых заданий и правил – от игрового состояния к игровым ситуациям, от подражания к игровой инициативе, от локальных игр – к играм-комплексам, от возрастных игр – к безвозрастным, «вечным».

При соответствующих методах педагогического руководства в дидактических целях процесс организации грамматической игры может быть упорядочен. На первых порах, т.е. в младший школьный возраст, игровые действия ребят носят развернутый характер и требуют материальной опоры (игрушки, игровые предметы). В дальнейшем, к периоду повзросления, сокращается и обобщается, идет их вербализация. В последствии они могут совершаться частично, или полностью в умственном плане и плане воображения. В подростковых классах некоторые виды игр полностью переносятся в умственный план, появляется идеальная игра воображения (творческие, сюжетно-ролевые игры).

Игровое воображение создает у детей план наглядных представлений о действительности, формирует способность ими оперировать.

При применении элементов технологии дидактической игры на всех этапах урока можно использовать разнообразные формы грамматических игр: состязания, конкурсы, диктанты-молчанки, сигнальные карточки, игры-путешествия, викторины, загадки, шутки.

К примеру, для лучшего усвоения темы «Одушевленные и неодушевленные существительные» на уроках используются красочные рисунки, изображения разных предметов, читаются загадки, чтобы учащиеся отгадывали предмет.

Большой интерес учащихся вызывает проведение различных грамматических игр, построенных на решении логических задач. К примеру, игра "Четвертый лишний": среди названных слов надо найти "лишнее" существительное или прилагательное и объяснить, чем оно отличается от остальных. Например, диктуются слова: плащ, печь, нож, мышь, рожь, тишь, врач, камыш.

Игра "Кто наблюдательнее?" развивает внимание учащихся к слову, улучшает их речь. При повторении суффиксов прилагательных и существительных можно провести игру "Сложи слово". Ученики готовят дома чистые полоски бумаги. В классе на больших полосках записали корни слов: хозяйство, государство, общество, полотно, кожа, машина, на маленьких полосках записали суффиксы и окончания: енн-ый, ан-ый, ян-ый, ин-ый. Ученики составляют слова из двух полосок.

Можно использовать и такую форму, как диктант - молчанка. Учитель показывает картинки с изображением разных предметов, а учащиеся записывают слова: стакан, морковь, лестница, карандаш, огурец, заяц и т.д.

Важным стимулом в игре является элемент соревнования. В соревнованиях возрастает активность ученика, его воля к победе.

Игра помогает учителю сплотить ученический коллектив, включить в активную деятельность детей замкнутых и застенчивых. В играх воспитывается сознательная дисциплина, дети приучаются к соблюдению правил справедливости, умению контролировать свои поступки, правильно и объективно оценивать поступки других людей. В играх учитель может лучше узнать своих воспитанников, их характер, привычки, организаторские способности, творческие возможности, что позволяет ему найти наиболее правильные пути воздействия на каждого из них. Игры сближают учителя с детьми, помогают установить с ними более тесный контакт.

В нашей практике применяются правила, следуя которым, можно сделать игровой урок увлекательным:

Игра должна приносить радость ученику и учителю.

Заинтересовать ученика игрой.

Развивающие игры - игры творческие. Все задания ученику нужно выполнять самостоятельно.

Успех в самом начале - обязательное условие.

Не переоценивайте уровень развития учащегося.

Создайте в игре непринужденную обстановку.

Побудите учеников к соревнованию [3, с. 79].

Таким образом, игру на уроке можно рассматривать икак особый метод вовлечения детей в творческую деятельность, как одно из серьезных средств педагогического воздействия на школьников, а главное, как средство увлекательной работы над повышением уровня грамотност учащихся. Но необходимо помнить, что игра - не самоцель, она не должна быть единственным средством обучения и воспитания; ведь, как гласит народная мудрость, лекарство отличается от яда только дозой, поэтому важно обеспечить сочетание игры с другими видами деятельности на уроке.

Список использованной литературы:

1. Эльконин Д.Б. Психология игры. - М.: Педагогика, 1978.
2. Баев П.М. Играем на уроках русского языка, М., Русский язык, 1989 г.
3. Аникеева Н.П. Воспитание игрой: Кн. для учителя. – М.: Просвещение, 1987.

ТУРМУШТУК МАСЕЛЕЛЕР ЖАНА АЛАРДЫН ПРАКТИКАДА КОЛДОНУЛУШУ
ЖИЗНЕННЫЕ ЗАДАЧИ И ИХ ПРИМЕНЕНИЕ НА ПРАКТИКЕ
LIFE TASKS AND THEIR APPLICATION IN PRACTICE

Куваков Ж. М. – ЖАМУ
Куваков С. Ж. – КУИА

Аннотация: Макалада математиканы окутууда маселенин ролу белгиленип, турмуштан алынган маселелер чыгарылыштары менен берилген. Бир маселенин окуучулар тарабынан бир нече жол менен чыгарылганы көрсөтүлүп, талкууланган.

Аннотация: В статье излагается роль решения задач в обучении математике, показаны примеры решения задач взятых из жизни. Рассмотрен и обсужден пример решения учащимися одной задачи.

Annotation: The article describes the role of solving problems in teaching mathematics, shows examples of solving problems taken from life. An example of students' solution of a problem is considered and discussed.

Ачык сөздөр: Маселе, чыгарылыш, турмуштук мисал, чыгаруу жолдору.

Ключевые слова: Задача, решение, жизненные примеры, пути решения.

Key words: The task, the solution, life examples, solutions.

Башталгыч класста математиканы окутууда маселенин ролу чоң экени талашсыз. Орустун улуу окумуштуусу М.В.Ломоносов: «Математиканы акылды тартипке келтиргендиги үчүн дале окутуш керек» деп айтканын эске алып, маселелерди чыгаруу аркылуу практикалоону туура көрдүк. Окуу программасында маселелер: жөнөкөй жана курама болуп каралат. Окуучулар маселелерди чыгарууда логикалык ой жүгүртүүсү өсүп, туура жана тез тапкычтыкка тарбияланат. Программалык материалды толук өздөштүрсө жаш өзгөчөлүгүнө жараша орто мектептин, андан соң турмуштук чоң маселелерди чыгара алат. Дүйнөгө аты таанымал даанышман И.Ньютондун «Теорияга караганда мисал-маселелерди чыгаруу көптү үйрөтөт» деген таасын айтканын сабак өтүүдө колдонуудабыз.

Андыктан окуучуларды жашынан маселени чыгарууга үйрөтүү башкы проблемалардын бири. Маселе эки бөлүктөн түзүлөрүн эске салабыз. Маселенин шарты жана маселенин суроосу. Мындан төмөндөгүдөй эки суроо жаралат. а) Эмне берилди?, б) Эмнени табуу керек? Ар бир окуучудан берилген суроолорго толук жооп тапкан соң, издөө жолун б.а.чыгаруу этабына өтөбүз. Төмөндөгүдөй сюжеттүү маселелерди карайлы:

1. 9 спортсмен катар турушса (футболистер же хоккейистер) №6 спортсменден мурда жана кийин канча спортсмен бар? Чыгарылышы: №1, №2, №3, №4, №5, **№6**, №7, №8, №9. Окуучулар мындай маселени элестөө менен, манжаларын колдонуп, айрымдары оозеки чыгарышат, бирок биз жазуу түрдө чыгарууну сунуштайбыз. Анткени сабаттуулукка тарбиялоо максатында. Алар: а) №6 спортсменден мурда: $6-1=5$ деп чыгарышат. Эмне үчүн алтыдан бирди алдынар? – деген суроого б.а. 1 каяктагы бир, 1 эмне деген маанини түшүндүрөт? Окуучулардан түрдүү жоопторду угабыз. Биз ушуга басым жасайбыз. б) №6 спортсменден кийин: $9-6=3$. Мына ушул жазуунун маанисин б.а. чечмеленишин сурайбыз. Маселени чыгарууда **чейин** жана **кийин** деген сөздөргө жетшерлик маани беришибиз абзел.

2. 11 спортсмен катар турушса баш жагынан турган №8 спортсмен аягынан санаганда канчанчы болуп калат? Чыгарылышы: $(11-8)+1=4$. Бул маселени чыгарууда эмне

үчүн 1ди коштук? деген суроого көңүлдү бурабыз. Окуучулар төмөндөн жогору карай саноону жакшы билишет, анын тескериси болгон жогорудан төмөндөн карай саноодо көп жаңылышат. Ошондуктан тескери саноого жана жаңылыштыкты, кетирилген каталыты жоюга багытталат. 3. Поездге 7 вагон чиркелген. Акыл баш жагынан эсептегенде 4-вагонго олтурду, ал эми Эмил болсо аяк жагынан эсептегенде 4-вагонго жайланышты. Балдар вагондорго кандай жайланышты? (кошуна вагондубу? же алардын арасында 2 вагон барбы? же чогуу бир вагондубу?). Чыгарылышы: $(7-4)+1=4$. Демек эки бала бир вагондо жайланышкан. Чыгарууда бирди эмне себептен кошуп койдук? Биз мына ушуга басым жасадык да, окуучуларга көрсөтмөлүү түшүндүрдүк.

4. Шаты 9 тепкичтен куралган. Шатынын тең ортосу канчанчы тепкич болуп саналат? Чыгарылышы: а) $9:2=4$ (калдык 1), $4+1=5$. же б) $(9+1):2=5$. а) чыгарылышында эмне үчүн 1калдыкты коштук? б) чыгарылышында эмне себептен 1ди кошуп, анан экиге бөлдүк? Ушундай суроолого жооп изддик.

5. №3 жана №7 спортсмендердин арасында канча спортсмен бар? Чыгарылышы: $(7-3)-1=3$. Мында **арасында** деген сөзгө маани берип, 1ди кемитүүнүн маанисин түшүндүрөбүз.

6. Поездде 10 вагон чиркелген. Алтынай поезддин баш жагынан эсептегенде бешинчи вагондо, Жаңыл аяк жагынан эсептегенде бешинчи вагондо олтурду. Эки кыз өз ара кандай жайланышты? Бир вагондубу? Башка вагондубу? Арасында канча вагон бар? Чыгарылышы: Саноону баш жагынан жана аяк жагынан санаганды айкалыштыруу практикаланат, ошондо $(10-5)-1=4$. $4<5$. Демек алар жанаша вагондо б.а. ар башка вагондордо жайланышкан.

7. Альбомдун алтынчы жана он биринчи барактарынын арасында канча барак бар? Чыгарылышы: $(11-6)-1=4$. Арасында дегенде четки сандар эсепке кирбестигин эскертебиз. Биздин мисалда 11жана 6 сандары эсептөөгө кирбейт. 1дин кемитилиши 6 санын эсепке кирбестиги менен түшүндүрөт.

8. №16 жана №36 үйлөрдүн (жолдун бир тарабында) арасында канча үй бар? Чыгарылышы: Көпчүлүк окуучулар оозеки $36-16=20$ деп чыгарыша коюшат. Жолдун бир тарабында так номердегилер, экинчи тарабында жуп номердеги үйлөр бар экендигин эскерткенде $20:2=10$ деп чыгарышат. 16 дан баштап 36 га чейки жуп сандарды жазып эсептегенде 9 жуп сан бар экендигин өздөрү чыгарышты. Демек $(36-16):2-1=9$. №36 үй эсепке кирип кеткендиктен тийиндиден 1ди алып койдук, ошондо гана туура жоопту алган болобуз.

9. №4 спортсменден №9 спортсменди кошо эсептенгенде канча спортсмен бар? Чыгарылышы: $(9-4)+1=6$. Мындагы 1дин кошулушун сол жактагы №4 спортсменди кошо эсептедик деп түшүндүрөбүз.

10. Жомок 16-беттен башталып 31-бет менен аяктайт. Жомок канча бетти ээлеген? Чыгарылышы: Жогорудагыдай эле усулда чыгарабыз $(31-16)+1=16$.

11. Көчөнүн бир тарабында №15 үйдөн - №77 үйдү (кошо эсептегенде) канча үй бар? Чыгарылышы: $(77-15):2+1=32$. Бирдин кошулушу №15 үйдүн кошо эсепелгендиги менен түшүндүрөбүз.

12. Саякаттоо 5-августтан башталып 25-августта аяктаган. Саякат канча күнгө созулган? Чыгарылышы: $(25-5)+1=21$.

13. Бир орундуу сандар канча? $(9-1)+1=9$.

14. Эки орундуу сандар канча? $99-9=90$.

15. Календардын биринчи саны шейшемби 4 кө туш келсе, анда календардын кайсы сандары ушул айдын шейшемби күндөрүнө туура келет? Чыгарылышы: $4+7=11$; $11+7=18$; $18+7=25$.

15. Шаршембиге календардын 5; 12; 19 жана 26 сандары туура келсе, календардын кайсы сандары ишембиге туш болот? Чыгарылышы: Ишемби 6-күн, шаршемби 3-күн экенин билебиз. Ошондуктан $6-3=3$ турактуу кошулуучу. Демек $5+3=8$; $12+3=15$; $19+3=21$; $26+3=29$.

16. Жекшемби календардын 9; 16; 23 жана 30 сандарына туш келет. Календардын кайсы сандары ушул айдын шейшемби күндөрүнө туура келет? Чыгарылышы: жекшемби 7-күн, шейшемби 2-күн экенин эске алып, турактуу кемитүүчүнү $7-2=5$ деп таап алабыз. Демек $9-5=4$; $16-5=11$; $23-5=18$ жана $30-5=25$.

17. Дене тарбия сабагында 25 окуучу бир катарда турушса, катардагы канчанчы номердеги окуучу тең ортосунда турган болот? Чыгарылышы: $(25+1):2=13$. Курама маселелерди чыгаруу көп эмгекти талап этилет. Ага карата төмөндөгүдөй мазмундагы маселелерди чыгарылышын анализдейли. Маселе. Мектеп окуучулары бир катарда 12 даана алма көчөтүн 4 катарга, бир катарда 18 даана болгон 2 катар өрүк көчөтүн олтургузушту. Окуучулар канча көчөт олтургузушту? Чыгарылышы: Көпчүлүк окуучулар: а) $12 \cdot 4=48$; б) $18 \cdot 2=36$; в) $48+36=84$ ушундай жол менен чыгарышты. Бул маселени дагы кандай жолдор менен чыгарууга болот десек, айрымдары а) $18 \cdot 6=108$; б) $6 \cdot 4=24$; в) $108-24=84$ деп чыгарышты. Көчөт эгүүдө горизонталдык (жолчо) жана вертикалдык (мамыча) түшүнүктөрүн кайталоо менен а) $6 \cdot 12=72$; б) $6 \cdot 2=12$; в) $72+12=84$ деп чыгардык. Бир катардагы өрүк, алмага караганда 12ге көп экенин эске алгандан кийин төмөндөгүдөй жол менен а) $18-12=6$; б) $6 \cdot 2=12$; в) $4+2+1=7$; г) $12 \cdot 7=84$ деп да эсептедик. Маселени чыгаруунун ар бир жолунда туюнтмалардын жазылышын толук чечмеледик.

Маселени чыгаруудагы сандуу туюнтма түзүү, бир топ чыгармачылыкты талап этет. Бул ары оор, ары түйшүктүү. Туюнтма түзүү окуучунун маселенин шартын түшүнүү деңгээлине байланыштуу эмеспи. Ушуга карата курама маселердин бирөөнү анализдеп, чыгаруунун бир нече жолун сунуштайлы.

Маселе. Мектептин чоң жыйындар залында бир катарда 12 олтургуч коюлган. Залда мындай катардан 8ине олтургуч жайгаштырылган. Залда өтүлүүчү жыйналышка бир класста 42ден окуучу болгон эки класстын окуучулары киришти. Залдагы олтургучтардын саны окуучулар олтурууга жетеби? Же ашып калабы? Ашса канча олтургуч ашат?

Мындай мазмундагы маселени көпчүлүк эле окуучулар төмөндөгүдөй талкуулоо менен чыгарышты:

- I. $12 \cdot 8=96$ – залдагы олтургучтардын саны. $42 \cdot 2=84$ – залга кирүүчү эки класстын окуучуларынын саны. Салыштыруу аркылуу $96 > 84$ деп $96-84=12$ олтургуч ашат б.а. бош калат. Биздеги ой окуучулар өздөрү өз алдынча дагы кандай жол менен чыгара алышат деген суроого жооп издөө аркылуу изденүүгө, тапкычтыкка, чыгармачылыкка, жанча ой жаратууга багыттоо болуп саналат. Жообу:

экен дешип таңданышты жана өздөрү тапканына ыраазы болушту. Биз ушул эле маселенин дагы бир нече чыгарылыштары бар, биз чыгарган жол чек эмес десек, алар таңдана карашты да сабактын аягына чейин эле таба коюга аракетеништи. Көпчүлүгү кошумча сабакта чогуу чыгарууну бизден суранышты. Биз окуучулардын изденүүчүлүк жөндөмдүүлүгү өскөндүгүн байкап, өз алдынча иштөөнү дагы өркүндөтүүнү чечтик. Окуучуларда түрдүү талаштар, ой – пикирлер пайда боло баштады. Маселени дагы бир нече чыгаруу усулдарын кесиптештерге сунуштайбыз. Айрымдарын окуучулар өздөрү табышты.

- V. а) $42:12=3$ (калдык – 6) – 3 катарга окуучуларды жайгаштырып, калган 6 окуучуну 4-катарга олтургузабыз; б) $12-6=6$ - башка класстагы окуучуларды да 4 - катарга олтургузабыз; в) $42-6=36$ – башка катарга олтургуза турган окуучулардын саны; д) $36:12=3$ – башка класстын окуучулары дагы 3 катарды ээлейт; е) $4+3=7$ – катар бош эмес; ж) $8-7=1$ – катар же 12 орундук бош.

Окуучуларда качан гана зарылчылык болгондо гана аракеттенүү, ойлонуу, изденүү башталат эмеспи. Биз ошондой жагдайларды түзүү зарылчылыгы келип чыгат. Буга биз турмуштук маселелерди чыгаруу жолун тандадык. Окуучулар маселенин чыгарылыштарынын ичинен жок дегенде эки же үчөөнүн чыгарылышына түшүнөрүн байкадык. Турмуштук маселелерди бир нече ыкмалар менен чыгаруу окуучулардын математикалык билимин жогорулатып, алардын өз алдынча иштөөсү өрчүп, изденүү б.а. чыгармачылыгынын өркүндөшүнө өбөлгө болот деген пикирди тажрыйбага таянып айта алабыз.

Суу башаты булак, билим башаты башталгыч класс дегендей башталгыч класста математиканы окутууну башкы маселе катары карап, аны чечүү жолдору каралган. Окуу программасынын негизинде теорияга таянып окуучулардын маселелерди чыгаруу жөндөмдүүлүгүн өстүрүү багытына багыт жасалган. Мында маселенин шартына карата түзүлгөн туюнтмадагы ар бир сандын маани-мазмунун ачуу менен жасалган амалдардын коюлуш себептерин түшүндүрүү жагы толук чечмеленген. Өзгөчө биз турмуштук маселелерди карадык, анткени терияны практикага колдонууну иш жүзүнө ашыруу максатында. Жасалган иштер турмуштук тажрыйбардан алынган.

Колдонулган адабияттардын тизмеси:

1. Бекбоев И., Ибраева Н.И. Математика (1-4) класс, Билим – 2011.
2. Ибраимова К., Ысманов Ж. Маселелер жыйнагы, Билим – 2014.
3. Бекбоев И., Ибраева Н.И. Математика 2-3 (Методикалык колдонмо). Кут аалам – 2011.

ОКУУЧУЛАРДЫН БИЛИМИН ЖОГОРУЛАТУУНУ ТУРМУШТУК ПРАКТИКАДАН -
ТЕОРИЯГА ӨТҮҮ АРКЫЛУУ ЖҮРГҮЗҮҮ
ПОВЫШЕНИЕ ЗНАНИЙ У УЧАЩИХСЯ ЧЕРЕЗ ПЕРЕХОД ОТ ЖИЗНЕННЫХ
ПРАКТИК К ТЕОРИИ
INCREASE OF KNOWLEDGE IN STUDENTS THROUGH THE TRANSITION FROM LIFE
PRACTICES TO THEORY

Куваков Ж.М. – ЖАМУ,
Куваков С. Ж. – КУИА

Аннотация: Макалада – өлчөө, ченөө, эсептөөлөрдү реалдуу турмуш менен салыштыруу маселеси каралган б.а. практикадан теорияга өтүү жолу – окуучуларга түшүнүктүү экендиги баяндалат. Макалада диалог формасында жазылган. Көрсөтүлгөн усулда сабак өтүү окуучуларга кызыктуу, түшүнүктүү экендиги тажрыйба тастыктады.

Аннотация: В статье рассмотрен пример сравнения с реальной жизнью операций измерения, вычисления, то есть, дается разъяснение перехода от практики к теории. Статья излагается в диалоговой форме. Практика показала, что проведение уроков в изложенной форме является интересной и понятной для учащихся.

Annotation: The article considers an example of comparison with the real life of measurement operations, calculations, that is, an explanation of the transition from practice to theory is given. The article is presented in a dialogue form. Practice has shown that carrying out the lessons in this form is interesting and understandable for students.

Ачык сөздөр: маселе, ченөө, чыгарылыш, жооп.

Ключевые слова: задача, измерять, решение, ответ.

Key words: task, measure, solution, answer.

Турмуштук ар кандай маселе – өлчөө, ченөө, эсептөө аркылуу чечилет. Геометрия курсунун кээ бир темаларын окуучулар менен маектешүү (диалог) формасында турмуштук практикадан - теорияга өтүү жолу менен сабак жүргүзүү натыйжалуу экенин тажрыйба тастыктоодо. Окуучуларга 11-класска геометрия сабагынан «Цилиндр (Күп)» темасын өтүү тажрыйбасынан сунуштайлы.

Мугалим: Капкагы бар кастрюля кайсы фигуралардын биригүүсү?

Окуучу: Конгруэнттүү эки тегерек (капкагы жана түбү) жана тик бурчтуктун (каптал жагы) биригүүсүнөн куралган. Идишти жасаганга канча аянттагы материал керектелерин табыш үчүн - ага тиешелүү параметрлерди аныктап алуу максатында окуучулар менен биргеликте алгач ченөөлөрдү жүргүзүп, төмөндөгү суроолорго жооп табабыз.

Мугалим: 1.Идиштин капкагынын радиусу (r) канча? 2.Идиштин айланасынын (C) узундугу? 3.Идиштин (h) бийиктигин өлчөгүлө. Окуучулар 3 топко бөлүнүп алышып, чоюлбаган жип жана сызгычты колдонушуп ченөөлөрдү жүргүзүшкөндө: 1) $r = 10,2\text{см}$; 2) $C = 65\text{см}$; 3) $h = 16\text{см}$ экен.

Мугалим: Тегеректин чеги эмне?

Окуучу: Туюк ийри сызык б.а. айлана.

Мугалим: Айлананын узундугун кантип табабыз?

Окуучу: $C=2\cdot\pi\cdot r$ ди колдонуп. Мугалим: Ушул формуласыда r эмнеге барабар?

Окуучу: $r = C:2\pi$

Мугалим: Сан маанилерин коюп r ди тапкыла.

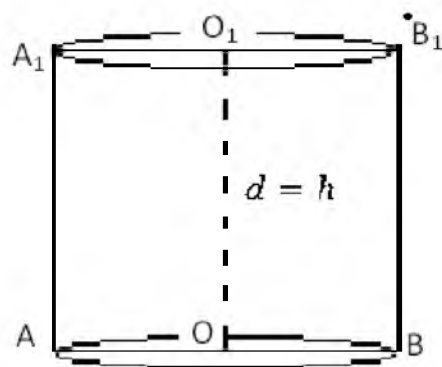
Окуучу: $r = 65:2\cdot 3,14 = 10,35(\text{см})$ Мугалим: Силердин ченөөнү жүргүзүүнөрдө күмөнүм бар, эсептөөлөр дал келбеди.

Окуучулар кайра дагы ченешти, баягы эле көрсөткүч.

Мугалим: $r = 10,2\text{см}$ болуш керек эле, бирок Окуучулардан жооп жок, алардын көңүлүн π санына бурабыз. π - кандай сан? Окуучулардын ичинен бирөөсү – иррационалдык сан деди. Туура – демек эсептөөдө айырмачылык (жетишсиздик жана артыкчылык) чыгат. Окуучулар $r = 10,2\text{см}$; $C=65\text{см}$; $h=16\text{см}$ экенин билишип, идиштин бөлүктөрүн аянттарын эсептешкенде: Капкактын аянты: $S=$

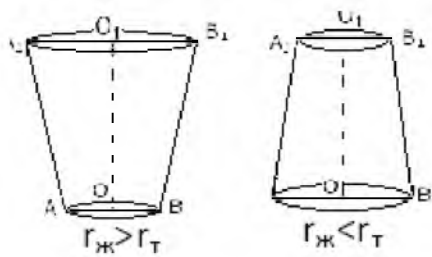
сыйымдуулугу канча? (Цилиндрдин көлөмү) Окуучулар топко бөлүнүшүп куюштуруу жолу менен лабораториялык жумуштарды аткарууга жапырт багыт алышты. Алар керектүү идиштердин (физикалык, химиялык) приборлордун жардамы менен идишке сууну куюп өлчөштү. Эмне үчүн сууну – анткени анын тыгыздыгы бирге барабар. Бөлөк суюктуктарды да эле колдонсок болот, анын тыгыздыгын эске алуу керектигин эскертебиз. Окуучулар куюштуруу жолу менен $V=5,3$ л деп ченешти.

Мугалим: 1. Идиштин чоңдугу эки параметрден (негизинин радиусу r ден жана ийдиштин бийиктиги h тан) көз каранды экенин мурдагы мисалдарды иштөөдө көрдүк. 2. Идиштин түбүнүн (тегеректин) аянтын

1-чийме.

$$OA=OB=$$

Колдонулган адабияттардын тизмеси:

1. И.Б.Бекбоев, А.А.Бөрүбаев, А.А.Айылчие Геометрия 10–11. Бишкек–2009.
2. И.Бекбоев, А.Абдиев ж.б. Геометрияны 10-11-класстарда окутуу. Бишкек–2003.
3. Н.Рыбкин Геометрия боюнча маселелер жыйнагы. Фрунзе–1972.
4. К.С.Барыбин Геометрия 9–11. Фрунзе – 1974.

УДК 338.24

БЕКМАМАТ ОСМОНОВДУН ЭКОНОМИКАНЫ КӨТӨРҮҮДӨГҮ ЖАНА СОЦИАЛДЫК
МАСЕЛЕЛЕРДИ ЧЕЧҮҮДӨГҮ ОРДУ
РОЛЬ Б.ОСМОНОВА В РЕШЕНИИ СОЦИАЛЬНЫХ И ЭКОНОМИЧЕСКИХ ЗАДАЧ
THE ROLE OF B.OSMONOV IN SOLVING SOCIAL AND ECONOMIC PROBLEMS

Карбекова А.Б. – ЖАГУ
aziza-karbekova@rambler.ru

Аннотация: Б. Осмоновдун Кыргызстандын экономикасына кошкон салымы.

Аннотация: Вклад Б. Осмонова в экономику Кыргызстана.

Annotation: B. Osmonov's contribution to the economy of Kyrgyzstan.

Ачкыч сөздөр: Рентабелдүү, кооперативдер, менчиктештирүү, реформа, рынок экономикасы.

Ключевые слова: Рентабельность, кооперативы, приватизация, реформа, рыночная экономика.

Key words: Profitability, cooperatives, privatization, reform, market economy.

Кыргыз элинин чыгаан уулу, белгилүү инсаны Бекмамат Осмонов 1972-жылы Алай районунун “Чоң-Алай” совхозуна директор болуп дайындалат. Бул кызматта 1978-жылга чейин үзүрлүү эмгектенген. Бул мезгилде “Чоң-Алай” совхозу алдыңкы совхоздордун катарында болуп, ири ийгиликтерге жетишкен, элдин социалдык-экономикалык абалы жогорулаган.

1978-жылдын ноябрь айынан баштап ал Алай райондук аткаруу комитетинин төрагасы болуп шайланат. 1985-жылы партиянын Ош облустук комитетине айыл чарба бөлүмүнүн башчысы кызматына которулган.

1988-1990-жылдары партиянын Токтогул райондук комитетинин 1-катчысы болуп иштеп турганда улуу акын Токтогул Сатылгановдун 125 жылдык мааракесин Кетмен-Төбө өрөөнүндө 125 боз үй тиктирип, жогорку деңгээлде өткөргөн. Ошондо Москва бийлигинен Токтогул районундагылар үчүн электр кубатынын баасын бир тыйындан төлөтүүгө жетишкен.

1990-жылы Жалал-Абад облустук кенешинин төрагасы, бир жылдан кийин жаңыдан уюшулган Жалал-Абад облусунун алгачкы губернатору болуп дайындалган.

Кыргыз Республикасынын Президентинин 1991-жылдын аягындагы “Чыгашалуу жана төмөнкү рентабелдүү чарбаларды менчиктештирүү жөнүндөгү” Указынан кийин айыл чарба кооперативдери, дыйкан (фермер) чарбалары түзүлө баштаган. Жалал-Абад облусунда айыл чарба реформасы республиканын башка аймактарына салыштырмалуу тез темп менен жүргөн. Мында облус жетекчиси Б.Осмоновдун салымы чоң болду. Рынок экономикасы шартында чарба жүргүзүүнүн кыйынчылыктарына чыдап, билгичтик менен иш алып баргандар 2-5 жылдан кийин бутуна тура алышты. Көпчүлүк дыйкандар Союз убагындагы “өкмөт бизди багат” деген түшүнүк менен жүрүп алгандыктан реформанын үзүрү көпкө чейин билинген жок.

1997-жылдан баштап, республиканын, анын ичинде Жалал-Абад облусунун айыл чарбасы туруктуу өнүгүүнүн жолуна түштү.

Реформа башталган 1991-92-жылдарга салыштырмалуу бодо малдын башы 2231 өстү; уйдун саны 1054 өстү; топоздун саны 15 өстү; жылкынын саны 128 өстү; бээнин саны 155

өстү. Ошондой эле эт өндүрүү 1024; жүн өндүрүү 593,5; айдоо аянты 28,5; күнкарама өндүрүү 204; тамеки өндүрүү 28,5 өстү. Төмөнкү таблица жана сүрөттөрдөн байкаса болот:

Таблица 1. Бодо малдын саны (+2231)

	1990г.	1991 г.	1992 г.	1993 г.	1994 г.	1995 г.	1996 г.	1997 г.	1998 г.
Жалал-Абад. обл.	190363	192594	184867	180929	153359	143041	143725	148980	150856
Аксы	27020	27971	26567	26585	20855	19513	19526	19820	19711
А.и. Кербен									
Ала-Бука	23609	23641	23821	23865	19125	15771	15787	17697	17703
Базар-Коргон	31080	32293	29305	30972	26727	23305	23312	24544	22652
Ноокен	23768	23436	23570	23618	21113	18647	18843	18998	19783
А.и. Кочкор-Ата									
Сузак	48059	48892	47847	42630	37700	36545	36546	37065	38700
А.и Кок-Жанак	590	552	794	789	281	820	667	1144	1290
Тогуз-Торо	5706	5954	5611	5042	4908	4956	5183	5219	5609
Токтогул	20675	20409	11691	11171	8627	6961	7081	7331	14253
Уч-Терек			5764	5764	5382	6368	6016	6383	
Чаткал	3232	3255	4076	4642	3492	3869	4159	4184	4194
Джалал-Абад	3234	2924	2583	2138	1612	2997	3005	3025	3029
Кара-Көл	454	455	455	450	474	880	910	916	1166
Майлу-Суу	1484	1463	1596	2038	1838	1803	1810	1892	1920
Таш-Көмүр	1452	1349	1187	1225	1225	606	880	762	846

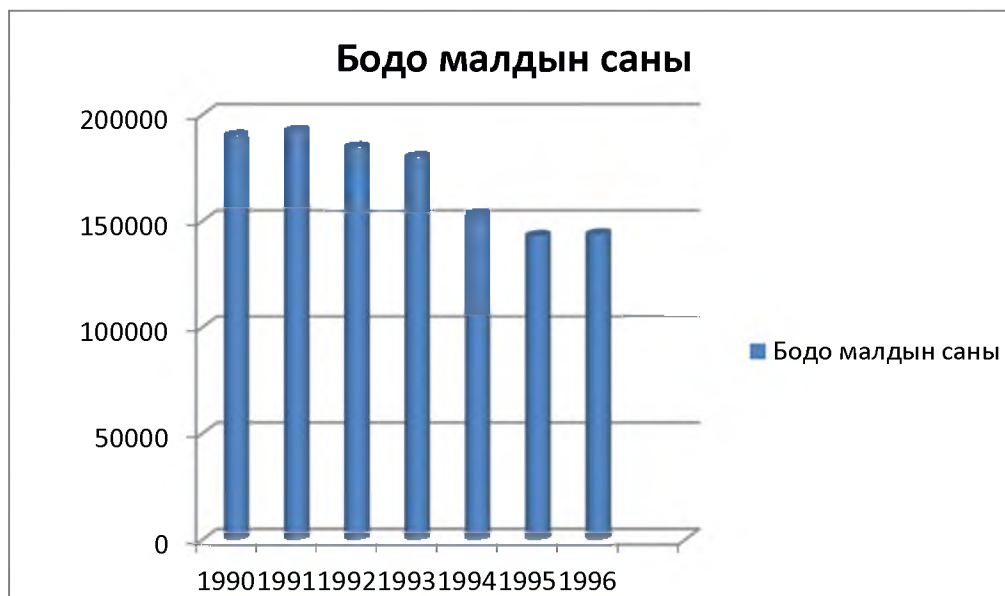

Таблица 2. Уйдун саны (+1054)

	1990г.	1991 г.	1992 г.	1993 г.	1994 г.	1995 г.	1996 г.	1997 г.	1998 г.
Жалал-Абад.	87724	88778	86876	87199	78315	77042	78060	81132	83694

обл.									
Аксы	11613	14512	13470	14614	14174	12637	12637	11709	10963
А.и. Кербен									
Ала-Бука	11038	9626	11337	11232	9741	8465	8471	8673	8716
Базар-Коргон	13813	12522	12443	12597	9667	11688	11690	14297	14367
Ноокен	10138	10301	10557	10639	10543	10052	10109	10135	10603
А.и. Кочкор-Ата									
Сузак	24066	24169	24885	23758	22197	21820	21820	22480	22736
А.и. Кок-Жанак	362	345	504	504	110	405	499	633	692
Тогуз-Торо	3111	2935	2810	2798	2831	2869	2941	2908	2977
Токтогул	8756	9588	5826	5837	4724	3759	4057	4396	6315
Чаткал	1661	1724	2227	2292	1921	2302	2765	2789	3110
Джалал-Абад	1474	1332	1241	858	785	1076	1055	1080	1093
Кара-Көл	168	162	168	350	151	630	570	580	600
Майлу-Суу	828	829	929	1224	975	1020	1060	1062	1101
Таш-Көмүр	696	733	479	496	496	319	386	390	421

Диаграмма 1. Уйдун саны

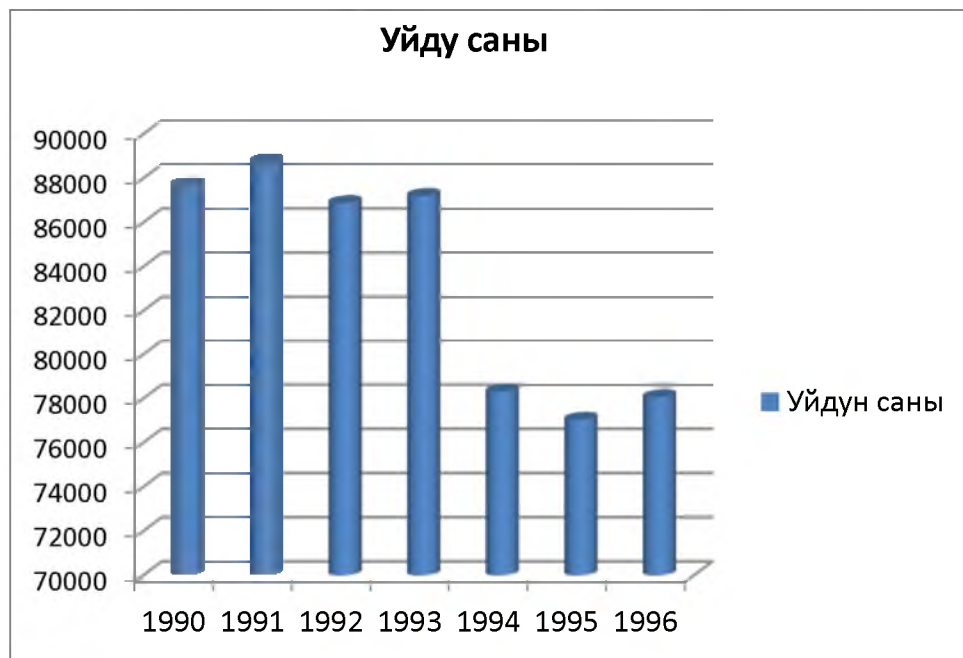

Таблица 3. Топоздун саны (+15)

	1990г.	1991 г.	1992 г.	1993 г.	1994 г.	1995 г.	1996 г.	1997 г.	1998 г.
Жалал-Абад. обл.	0	1172	1187	791	694	457	124	164	171
Аксы		19	19	23					
Ноокен		77	93	99	118				

А.и. Кочкор-Ата									
Сузак		68							
Токтогул		276	294	51	51	47	6		
Уч-Терек						120			
Чаткал		574	648	520	419	205	40	130	145
Джалал-Абад		158	133	98	106	85	78	34	26

Диаграмма 2. Топоздун саны

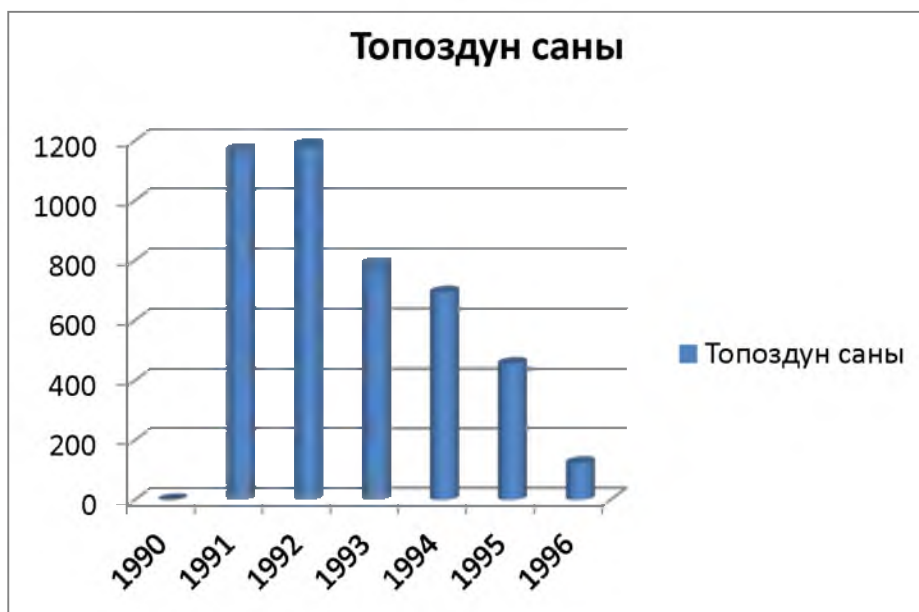

Таблица 4. Жылкылардын саны (+128)

	1990г.	1991 г.	1992 г.	1993 г.	1994 г.	1995 г.	1996 г.	1997 г.	1998 г.
Жалал-Абад. обл.		55976	56104	56779	59852	52187	52475	53333	54894
Аксы		12629	13674	13028	14090	11222	10938	11000	11404
Ала-Бука		5036	4897	5250	5249	5147	5156	5192	5254
Базар-Коргон		5908	6446	5988	6464	5272	6176	6275	6315
Ноокен		4316	4503	4548	4666	4611	4700	4972	5012
Сузак		9906	8849	10939	11943	11005	10115	10116	10735
А.и. Кок-Жанак		18	18	37	37	56	110	107	137
Тогуз-Торо		4603	4403	4246	3607	3326	3663	3782	3805
Токтогул		9519	9593	6206	6769	5401	4858	4945	5249
Уч-Терек				2725	2730	2646	2973	2974	2979
Чаткал		2817	2479	2744	3080	2330	2831	3023	3031

Джалал-Абад		489	518	493	472	380	331	340	355
Кара-Көл		91	81	73	61	64	279	250	251
Майлу-Суу		165	172	149	254	297	208	203	205
Таш-Көмүр		479	471	353	430	430	137	154	162

Диаграмма 3. Жылкынын саны

Таблица 5. Бээлердин саны (+155)

	1990г.	1991 г.	1992 г.	1993 г.	1994 г.	1995 г.	1996 г.	1997 г.	1998 г.
Жалал-Абад обл.		19629	19784	20896	23091	19396	19830	20698	20920
Аксы		5042	5077	5342	5714	4686	5142	5832	5711
Ала-Бука		1301	1163	1493	1604	1585	1671	1300	1323
Базар-Коргон		1768	2118	2227	2143	1874	2240	2255	2103
Ноокен		1167	1127	1192	1438	1482	1313	1328	1340
Сузак		3904	3858	4310	4800	4485	3722	3782	3986
А.и Кок-Жанак		6	6	12	12	24	61	48	59
Тогуз-Торо		1889	1895	1692	1537	1489	1739	1837	1803
Токтогул		3127	3232	1976	3670	1759	1550	1715	2000
Уч-Терексай				1283	756	690	815	710	710
Чаткал		981	843	981	1006	902	1164	1463	1467
Джалал-Абад		173	185	162	130	102	92	186	131
Кара-Көл		46	35	28		23	201	180	202

Майлу-Суу	55	53	55	95	109	70	38	40
Таш-Көмүр	170	192	143	186	186	50	24	45

Диаграмма 4. Бээлердин саны

Б. Осмонов облустун инфраструктурасын, маданиятын өстүрүүгө, жолдорду ондотууга зор салым кошуп, анын демилгеси менен Жалал-Абад телерадиокомпаниясы уюшулган. Айылдагы эскирген мектебтерди жаңыртуу демилгесин көтөрүп, электр энергиясын тарттырып келип, соода борборун курдурган.

Мисалы, Жалал-Абад облусунда Кара-Алма, Сары-Челек, Көк-Арт, Арсланбап, Орток деген абдан кооз жерлердин бар экенин, сейрек кездешүүчү мөмө-жемиштерге бай экенин, курорттун тегерегинде мистелер, минералдык суу бар, мына ушуларды жакшылап иштетип, туризмди өнүктүрүү зарылдыгын баса белгилеген. Ушунун баарын системага салып, жашылча-жемиш иштетүүчү ишканаларды куруп, продукцияны экспортко чыгарып, жумушчу орундарды түзүүгө болоорун айткан.

Жалал-Абад шаарын тоого чыгып карасаң жапыз. "Мына ушул жерге бийик, кооз мейманканаларды салсак жаратылыштын байлыгына чет мамлекеттен адамдар өздөрү келип, элибиз тез өнүгөт" деп белгилеп кеткен.

«Баардык адамдардын жашоодогу өмүрү чектелүү болгону менен, сейрек гана инсандардын кийинки өмүрү улана берет экен. Андай инсандардын элеси элдин эсинде, замандаштарынын эскерүүсүндө, аларды үлгү туткан урпактардын кыялдарында жашай берет»

«Журтубуздун сыймыгы, кыргыздын чыгаан уулдарынын бири, «жүрөгү- эл деп соккон, каны – журт деп айланган», өмүрү кыска болсо да, кылымга тете эмгек кылган инсан болгон. Ал тирүү болсо, азыр болгону 72 гана жашка чыкмак. «Чыгаан саясатчы, уюштуруучулук жана жетекчилик өзгөчө сапаттын ээси, Жалал-Абад облусунун алгачкы губернатору Бекмамат Осмонов агабыз элди, жерди, мекенди сүйүүнүн жана ага кызмат кылуунун бийик үлгүсүн көрсөтүп кетти.

Бекмамат Осмонов өлкөбүздүн өнүгүүсү үчүн чоң салым кошту, депутаттык мандатты элдик милдет катары кабыл алып, эл кызматында болду, элдин кызыкчылыгын

активдүү коргоду. Ал жөнөкөй үй-бүлөдө төрөлүп, жалпы улуттук деңгээлге жетти, жалпы кыргыздын келечегине түйшөлгөн, чыныгы патриоттун өмүр жолун басып өттү. Ал жөнүндө жакшы кептер айтылып, азыркыга чейин эл аралап жүрөт. Эл деп күйгөн, кыргыз деп жанган инсан эле». «Өз тарыхын көкүрөктө бекем сактаган, ата-бабалардын көөнө салтын уланткан, өз журтунан чыккан улуу инсандардын элесин унутпаган гана элдин келечеги бийик болот. Дили таза, адамгерчилиги бийик, улуу инсан, коомдук ишмер, мыкты жетекчи Б. Осмонов агабыздын жаркын элеси биздин жүрөгүбүздө жашап калат.

Колдонулган адабияттардын тизмеси:

1. Жалал-Абад областык статистикалык комитет
2. Жээнбеков: Бекмамат Осмонов посвятил свою жизнь служению народу. Азаттык 2016г.
3. Kyrgyz Times. "БЕКМАМАТ ОСМОНОВ" 2017г.
4. Бекмамат Осмонов - Чыгаан инсандар (англ.), ERKINDIK.RU. 2017г.
5. politika@super.kg

УДК 00+003+81

КЫРГЫЗ ЭЛИ КОЛДОНГОН ЖАЗУУЛАР
 ПИСМЕННОСТЬ КОТОРЫЕ ПОЛЬЗОВАЛИСЬ КЫРГЫЗСКИЙ НАРОД
 WRITTEN WHICH USED KYRGYZ PEOPLE

Курбанбекова А.О. – ЖАМУ, Аксы колледжи

Аннотация: Аталган макалада кыргыз элинин революцияга чейинки жазуулары иликтөөгө алынган. Мындан сырткары 9-кылымдан 20-кылымга чейинки орток түрк тилинде жазылган баалуу адабий мурас тарых да камтылган.

Аннотация: В данной статье исследуется дореволюционная письменность кыргызского народа. Кроме этого включено ценное литературное наследие в древнетюркском (древнекыргызский) языке с 9 по 20 века.

Annotation: The article examines the pre-revolutionary writing of the Kyrgyz people. In addition includes valuable literary manuscript in ancient Kyrgyz language from 9th to 20th century.

Ачык сөздөр: адабий тил, диалект, чагатай тил, транскрипция, учкул сөз, жазма маданият, караханийлер каганаты, түрк калктары, нуска, орток түрк тили, кол жазма, кыпчак тили, адабий мурас.

Ключевые слова: литературный язык, диалект, чагатайский язык, транскрипция, учкул соз, письменная культура, караханийский каганат, тюркские народы, количество, среднетюркский язык, рукопись, кыпчакский язык, литературное наследие.

Key words: literature language, dialect, language Chagatai, transcription, written culture, karahanid kaganat, Turkish people, the number, the manuscript, kypchak language, literature inheritance.

19-кылымдын 2-жарымынан 10-кылымдын баштап кыргыз эли Караханийлер мамлекетинин тушунда “буурахан тили” деп аталган орток туркий жазуу системасын колдонууга өтүшкөн. Албетте, эпитафиялык рун жазууларын пайдалануудан чукул бурулуш жасап, бууракан тилине өтүш орто кылымдардагы саясий абалдын өзгөрүшү менен толук байланыштуу эле. Орто кылымдардагы кыргыздардын адабиятынын башаты-Ж. Баласагындын “Кут алчу билим” поэмасы.

“Кут билим” дастаны жазылган тилди окуп үйрөнүү Европа өлкөлөрүндө 19- кылымдарда эле башталган.

Уйгур ариби менен көчүрүлгөн дастандын үзүндүлөрүн В.Радлов изилдеп көрүп, окумуштуулардан алгачкылардан болуп дастан жазылган тилди уйгур тили деп атаган. Анын мындай пикирин С.Малов, И Баскаков убагында колдоого алышкан. Ал эми М.А. Үербак чындыкка бир аз жакындап келип, дастандын тилин карлук тили деп атаса, профессор Э. Тенишев дастандын тилин карахан - уйгур тили деп атап, бууракан адабий тилин түшүнгөн. Г.Благова дастан жазылган тилди бири-бирине сиңип кеткен карлук – кыпчак тили деп эсептесе, дастан боюнча кандидаттык диссертация жактаган А.Валитова бул тилди карахан тили деп атаган.

Мына ушундай ар түрдүү көз караштарга акыркы чекитти коюп окумуштуу В.Бартольд мындай дейт:

“Карахандыктар теги боюнча уйгурларга жатпайт”. “Куттуу билим” дастаны уйгур тилинде жазылган эмес”.

Ошентип дастандын азыркы учурдагы түркий тобуна кирүүчү тилдердин кайсынысына таандык деген суроого чыгарманын 57- сабындагы куплеттер:

Күз Ордо акын туулуп өскөн жери

Жатык тил учкул сөздүү тууган эли-деген маалымат берет.

Демек, автордун айтуусунда дастан жазылган тил анын өз эне тили б.а. ал тил башка түрк тобундагы тилдерден “жатык тил”, “учкул сөздүүлүгү” менен айырмалана тургандыгын белгилеп өткөн.

Ушул жерден белгилей кетүүчү нерсе, 1860-жылы кыргыз жергесине келген окумуштуу В.В. Радлов: “Кыргыздар эч буйдалбастан, токтоосуз шар сүйлөшөт, оюн ачык айта билишет. Сүйлөгөндө сөздөрүндө белгилүү деңгээлде кооздук сезилип турат. Жөнөкөй эле сүйлөгөн сөздөрүндө, айтылыштардын курулушунда мезгил-мезгили менен ритмикалык өлчөмдө байкалып калат. Сүйлөм артынан сүйлөм, ыр саптары түрүндө келе түшкөндөй пикир калтырат. Мындай сөздөрү ойлонуп айтылып, угуучуларга күчтүү таасир тийгизет. Угуучулар берилип ырахаттанып угушат. Орундуу айтылган сөздү баалай билишет. Сөзмөр, чечен адамдар сүйлөгөндө болуп көрбөгөндөй тынчтык окуп сүрүп, угуучулардын көздөрү жайнап, демин ичине алып отуруп тыңшашат. Чечендин ар бир кооз айтылыштары, ар бир акылман курч тамаша сөздөрү ийкемдүү”. (Кыргыз элинин оозеки чыгармачылык тарыхынын очерки. Ф1979).

Орто кылымдардагы алп окумуштуу Махмуд Хусейин да: “Тухси чигил (кыргыздардын орто кылымдардагы ата-бабалары) сүйлөгөн тилди таза, жатык тил” деп эсептеген.

“Кут билим” дастаны жазылган тил жөнүндө сөз болгондо анын 23- сабында:

“Китеп сөзү Бууракан заң тили.”

Маңызы да өзөгү да хан тили- тили деп жазылат.

Автордун бул сөзүнө таянсак кудурети күчтүү жана ошол тилде сүйлөгөн элдин заң-законунун тили б.а. дастандын сөзү хан сөзү болгон. Ошондуктан автор бул китепти Чыгыштын өкүмдары Табгач Буура ханга тартуу кылган.

Ошондуктан Бууракандын ысмы менен аталган буурахан тили кыргыздардын өз мамлекети болгон карахандыктар бийлик жүргүзгөн учурдагы адабий тил болуп эсептелген.

Дастан жазылган күндөн бери миндеген жылдар өтсө да, айрым гана тыбыштык жактан фонетикалык өзгөрүүгө учурап кетпесе, көпчүлүгү ошол бойдон сакталган. Аны төмөнкү мисалдардан көрүүгө болот: тогыз (тогуз), агыз (ооз), сарыг(сары), суг (суу), ж.б. Жалпылап алганда, дастандын тили азыркы учурда түркий тобуна кирүүчү тилде сүйлөгөн элдерден эң жакыны кыргыз тилине таандык деген жогоруда айтылып кеткен суроону далилдөөгө болот. Демек, дастан жазылган орто кылымдардагы бууракан тили араб, фарсы тилдери менен кошо эле сөздү көркөмдөп берүүдө кем калбастыгын анын ички мүмкүнчүлүктөрү да өтө кубатуу экендигин, тескеринче, карапайым жергиликтүү калкка бул тил өтө керектигин акын таасын баамдаган жана ошондой эле бул мамлекеттик даражага ээ болуп профессор А.Кононов айткандай: “Бууракан тили карахан державасындагы (932-1212) кенен жайылган жазма адабий тил, ал ошол мезгилде бийлик жүргүзгөн Табгач Буура хандын мезгилине туура келет, менин оюмча, бууракан тили хан тили деп айтылган тилге дал келет деп айтылган. Ал эми бул тилди М. Кашкари “укканга жагымдуу, өтө таза, накта тоолуктардын тили” деп эсептеген. Ушул фактылардын өзү эле дагы бир жолу дастандын тили орто кылымдардагы Карахан мамлекетинин учурундагы кыргыз тилинде жазылгандыгын таасын далилдеп турат.

Академик Б.М.Юнусалиев орто кылымдардагы (7-12-к.к) кыргыз тилинин төмөнкүдөй өзгөчөлүктөрүн бөлүп көрсөткөн.

1. Ысымдарда жана этиштерде д тыбышы мүнөздүү болгон. М: адак-айак, код-кой
2. З тыбышы көп колдонулган. М: азан-айак, коз-кой
3. Сөз башында үндүү г тыбышы көп колдонулган. М: бузег-бийик, боглуг, бирла, будун ж.б
4. Сөздүн орто ченинде үндүү б тыбышы сакталган. М: агыр-оор, баглук-бийик, агыз-ооз.
5. Сөздүн аяккы позициясында созулма үндүүлөрдүн ордуна г тыбышы сакталган. М: билиг-билим, билиглиг-билимдүү, укушлуг-окуу

Белгилей кетүүчү нерсе, бул тилди (бууракан) орто кылымдарда адабий жана мамлекеттик тил катары кыргыздардан башка аларга коңшулаш турган тили боюнча туркий тобуна кирген элдер да колдонушкан.

11-кылымдардагы Караханиддердин эбегейсиз зор территориясында жашаган көптөгөн түрк урууларынын тилдеринин негизинде түзүлгөн адабий тил. Демек, кыргыз адабий тилинин башаты орто кылымдарда эле калыптана баштаган деген тыянак чыгарууга толук негиз бар экендиги түрколог окумуштуулар тарабынан далилденүүдө.

Кошумчалай кетүүчү нерсе, Казак илимдер Академиясынын корреспондент мүчөсү, философия илимдеринин доктору профессор А.Касымжанова “Поэmanın тили азыркы кыргыз түркмөн, казак, өзбек, уйгур тилдерине жакын жана түшүнүктүү. Жусуп Баласагын жергесинде туулган. Кыргыз рухий маданиятынын тегинде турат” (Касымжанова. А. Рухий маданияттын башатында. Кыргызстан Маданияты. 1986жыл 7-август) десе, жакында эле болуп өткөн Токтогулдун туулган күнүнүн 125 жылдыгына арналган салтанаттуу кечте азербайжан акыны Ш. Акпер-Заде: “Мага ошондой эле кыргыздардын жазма адабиятынын башталышы 20-кылымдарга таандык деп эсептөөгө түшүнүксүз. Бул эл “Кут билим” залкар поэмасын түзгөн улуу Жусуп Баласагынды өстүргөн. Андыктан мен кыргыздын жазма маданияты мындан 900 жыл мурда пайда болгон деп эсептеймин”- деген пикирин билдирет (Кыргызстан Маданияты. 1989. 19-октябрь 4-бет)

Орто кылымдардагы өтө бай энциклопедиялык эмгектердин бири болуп Махмуд Кашкаринин “Диван-лугатат-түрк эмгеги эсептелет.

“ Диванда түрк тилинин лексикасынан берилген түшүндүрмөлөрдү жандуу кептин мисалында далилдөө үчүн үч жүзгө жакын эки жана төрт саптуу ыр түрмөктөрү, жүздөгөн макал-лакаптар ошондой эле көркөм баяндар берилген. Ушулардын негизинде “Диванды” түрк тилинин байыркы адабий мурасынын камтылган эмгек деп саноо зарыл б.а. “Диван-лугат ат-түрк” чыгармасы бардык тектеш түрк калктарына тиешелүү орток мурас болуп саналат да, ал орто кылым доорундагы түрк тилдүү элдердин коомдук турмушунун көп кырдуу жагын лингвистикалык-тарыхый, этнографиялык, географиялык, адабий көркөмдүк сыяктуу түшүнүктөрдү камтыган энциклопедиялык эмгек деп атоого толук негиз бар. Бүгүнкү этностук кырдаалга байланыштуу Махмуд Кашкаринин эмгеги жеке гана уйгурлардын жана казактардын, өзбектердин же кыргыздардын энчисине таандык мурас деп тар этностук өлчөм менен чектөө мүмкүн эмес. Чындыгында кайсыл жерде туулуп, кайсыл жерде жашап дүйнөдөн кайтпасын Махмуд Кашкари өзүн буткул түрк дүйнөсүнүн диалектологу катары эсептеп, өз эне тилин араб тили менен атаандаша чуркаган аргымак сыяктуу эсептегени көңүлгө арзырлык. Анткени орто кылымдарда илимдин, маданияттын тили катары араб тили негизги функцияны аткарган.

Дагы бир белгилей кетүүчү жагдай, М.Кашкари Ж.Баласагындын айырмаланып, 11-кылымдардагы Багдадга, Кичи Азияга чейин агып келген огуз-түрктөрүнүн да, Итил –Урал аймагындагы булгар – түрктөрүнүн да, кыпчактардын, печенегдердин ж.б. орто кылымдардагы түрк элдеринин өкүлү катары өз чыгармасын жазган. Чынында, өзү санап өткөн түрк калктарынын мусулман чөйрөсүндөгү бөлүгүнүн жалпы маданий өсүш доорунун өкүлү катары “Диван – лугат ат-түрк” эмгегин орток түрк тилинде жазып калтырган. Эмгекке 11-кылымдардагы түрк тилдеринин лексикасы камтылган. Бирок

алардын көпчүлүгү азыркы мезгилде гана эмес, 14-15-кылымдардан тартып эле архаизмге айланып кеткен. Эмгектеги тилдик материалдар өгүз-түрктөр же өгүз-кыпчак түрктөрү жашаган кенири территориялардан жыйналган. Ошондой эле бул уруулардын адабий тилине да кайрылган.

Орто кылымдардагы түрк урууларынын бири огуздар өздөрүн чыгыштагы түрк калктарынын баарын асыресе, Караханийлер кагандыгына кирген түрк калктарын “чигил” деп аташынын дагы бир себеби ошол доордо чыгыш калктарынын, анын ичинде түрк урууларынын расмий тили катары чигил тилинин пайдаланышы менен байланыштуу.

Илимпоздор азыркы учурда орто кылымдардагы караханийлик түрктөрдүн адабий тили чигил тилинде негизделген деп эсептешүүдө. Бул адабий тилди Жусуп Баласагын “буурахандын тили” деп атаса, Махмуд Кашкари “хаканиялык түркий тили” деп аталган.

Махмуд Кашкари өз эмгегинин Кашкар аймагы тууралуу маалыматында: “Ал эми баш калаанын калкы хаканиялык туркий тилинде сүйлөшөт”- деп белгилейт. Дал ушул тили ал түрк урууларынын адабий тили катары бааланган.

11-кылымдын башында Караханийлердин чыгышында жашаган калктардын айрымдары кош тилдүү калк катары сыпатталат. Бир чети орток жазма адабий тилде жана өз диалектисинде сүйлөшкөн. Айрымдары түркчө жана монгол тилинде сүйлөгөн кош тилдүү калк болушу мүмкүн. М. Кашкари: “Диванында” “Көчмөн калктарга келсек чомул, кай, йабаку, татар, басмылдардын чалды-куйду тилине караганда кыргыздапдын тиликулакка жагымдуу, уккулуктууыр түрүндөгүдөй сүйлөшөт жана ошол эле учурда түрк тилинде билишет, дурус сүйлөшөт”-деп белгилейт. (Кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхы Б:2002 213-бет)

Жыйынтыктап айтканда, М Кашкаринин эмгеги орто кылымдардагы орток түркий тилм мурас экенинде жазылган биринчи адабий көркөм мурас экендиги менен айырмаланат.

Орто кылымдардагы туркий тектеш элдердин байыркы тарыхын, турмуш-тиричилигин, үрп-адатын, салт-санаасын чагылдырган эпикалык- тарыхый мурастардын бири- “Коркут ата китеби”.

“Китептин” кол жазмасынын эки нускасы бизге жеткен. Анын бири азыр Германиянын Дрезден шаардык китепканасынын сейрек кездешүүчү кол жазмалар фондусунда сакталып турат. Анда китепти “Kitavu дедем коркут гали лиссани танфам у огузан” же “Коркут атанын огуз уруусу тилиндеги китеби” деп жазылган. Бул кол жазма 12 ырдан 12 огуз-намеден турат. Экинчи кол жазма нускасы Ватикандагы Аростолика китепканасында сакталып турат. Кол жазмада алты ыр бар. Ал “Хикаят огуз –наама казатбек уа гайри” деп аталат. “Коркут ата” китебинин толук вариантын изилдөө иши, Европа тилдерине которуу 19-кылымдардын 1- жарым жылдыгынан башталат.

Азербайжан изилдөөчүсү Х.М.Демирчизааде “Китаби дэдэ Горгут дастандарынын тили” деген эмгегинде (Баку 1959) “Коркут ата” китеби ошол кездеги огуз кыпчак тайпаларынын баарына бирдей түшүнүктүү орток тилде жазылды деп белгилейт.

Көчмөн түрк уруулары байыркы мезгилдерден бери эле өздөрүнүн басып өткөн тарыхы, татаал жолуна, баштарынан өткөрүшкөн турмуштук жагдай шарттарына терең байланышкан көркөм дастандарды жаратып кетишкендиги белгилүү. Алардын бири тектеш түрк калктарына тиешелүү эпостук чыгарма – “Огуз нааме” дастаны.

Дастандын алгачкы баяны 8-кылымда көөнө уйгур ариби менен катка алынган Рашит ад Диндин атактуу “Жамагат тарыхынан” Абылгазы Бахадырдын “Түрк санжырасынан” ачык көрүнөт. Бул чыгармага болгон изилдөө иштери 18-кылымда эле башталган.

Кийинки кездерде Огуз баянына кызыгуу жанданып, 1987-жылы Баку шаарынан Рашид ад Динге таандык “Огуз нааменин” Стамбулда сакталып турган нускасы илимий жактан изилдөөгө алынат.

Кийинки жылдары кыргыз окумуштуулары да бул мураска кайрылышып, 1989-жылы Ала-Тоо журналына кооно түрк тилинен азыркы кыргыз тилине салынган 42 түрмөктөн турган үзүндүсүн Ч.Омуралиев жарыялады. Чыгарма эски түрк тилинде жазылган, албетте анда огуз кыпчак диалектиси басымдуулук кылат, ошондой болсо да дастан орток түрк тилинде жалпы түрк калктары түшүнө турган тилде жазылган, анын тили оозеки тилге жакын болгон. Борбордук Азиянын тарыхында 13-16-кылымдар монголдук баскынчылардын кыйраткыч басып кирүүсү менен башталат. Маданият, илим, билим аябай жапа чегет, бирок өнүкпөй токтоп калган деп айтууга болбойт. Бул мезгилдин да өзүнө тиешелүү тарыхый мааниге ээ маданий – көркөм мурастары бар. Алар-Аль-Хорезмдин “Махабат намеси”, Сайф Саройинин “Гулистан”, Дурбектин “Жусуп менен Зулайка”, Захриддин Мухаммед Бабурдун “Бабур нааме”.

Бул мезгилдерде түрк элдери анын ичинен кыргыз эли да өз тилин, каада-салтын унутушуп, башкарып турган элдердин тилдерине өтүп кетишкен.

Казак окумуштуусу Н.Келимбетов “ Бул мамлекет калкынын басымдуу көпчүлүгү түрк тилдүү уруу тайпалары, асыресе, кыпчактар менен огуздар көп болгон, ошол себептүү Алтын - ордонун адабий тили кыпчак-огуз диалектисиндеги орто кылымдын түркий адабий жазма тили эле. Бул тил түркий тайпалар менен калктарынын баарына бирдей түшүнүктүү болду”. Ушул ойду бекемдөө иретинде Н.Келимбетов: “Бүткүл кыпчак талаасын, Орто Азия менен Чыгыш Европа жерлеринин көбүн басып алуунун негизинде курулган Алтын-Ордо мамлекети күчөп турган мезгилде кыпчак тили адабий (үстөм) тилге айланган”.

Азыркы мезгилде кыпчактар өзүнчөлүгүн жоготуп, кыргыз, өзбек, казак каракалпак элдерине сиңип кеткен кыпчак бийлиги күчөп турган мезгилде Борбордук Азияда кыпчак тили негизги - бийлик жүргүзүүчү тил болуп, мамлекеттик башкаруучулар менен саясатчылар, аскер башчылар менен элчилер кыпчак тилин билүүгө мажбур болушкан.

Ошол мезгилдеги сөз мурастарынын бири-кыпчак тилинин сөздүгү деп аталган “Кодекс куманикус” эмгеги эсептелет. Эмгектин атын чечмелегенде “кумандардын китеби, кыпчактардын тилдик сөздүгү” деп аталат.

Сөздүктүн биринчи бөлүгү үч тилдин негизинде латын, фарс, куман тилдеринде жазылган сөздүк болгон. Сөздүктүн мындайча түзүлүшү ошол мезгилдин талабына туура келип, карым-катыштын үч тилди билдиргендер ортосунда жүргүзүлүшүндө чоң өбөлгө болгон. Ошол шартта ушундай үч тилдүү сөздүктүн жарылышы, ал мезгилдин маданий өсүүсүнүн айкын далили болот деп кароого негиз бар.

Казак окумуштуу-изилдөөчүлөрүнүн маалыматтарына караганда, сөздүктүн тили азыркы түрк элдердин тилинде колдонулуп жүргөн сөздөргө өтө жыш. Мисалы, “а” тамгасы менен башталган ат, азамат, ай, айыл, ак сөздөрдүн көп учураганын казак окумуштуулары белгилеп жүрүшөт.

Жыйынтыктап айтканда кыпчак талаасында 12-13- кылымдарда жазылып ошол кездердеги кыпчак тили менен адабияты жөнүндө изилдөө ишинде көп маалымат бере турган “ кодекс куманикус” тарыхый мааниге ээ эмгек болуп эсептелет.

Ушул эле доорлордо башкача айтканда Алтын-Ордо мезгилинде Хорезмдин “Махабат наме” дастаны жарыкка чыгат, башкача айтканда, 1353-жылы жазылат. Илимде дастандын эки көчүрмөсү бар, экөө тен Лондондун Британия музейинде сакталып турат. Азыркы күнгө чейин “Махабат наме” дастаны кайсыл тилде жазылгандыгы жөнүндө маселе чечилбей келет. Илимий адабияттарда бул дастан түрк калктарына жалпы таандык мурас

катары каралат, андай болгондон кийин Алтын - Ордо мамлекети үстөмдүк кылып турган мезгилде огуз-кыпчак тили негизги тил катары эсептелгенин эске алсак, дастандын тили ак ордолук түрктөрдүн тилинде жазылган деген жыйынтыкка келүүгө болот.

“Махабат намени” которгон жана изилдеген аалым турколог Эриб Наджип дастандын тили жөнүндөгү эмгегинде 13- кылымдын экинчи жарымы 14-кылымдын башында эки адабий тил калыптанган:

1.Орто азиялык түрктөр жана Волга бою менен Урал түрктөрү. Биринчиси Рабгузинин “Кысас у амбия” чыгармасы менен “Тефсир” чыгармалары жазылган түрк тилинин Огуз тоонун чектелген таасиринен кийин уйгур-карлук адабий тилинин өсүп-өнүгүшү.

2.Хорезмдин “Махабат нааме”, Кутбинин “Хосров менен Ширин”, Саадинин “Гулистаны” жана башка чыгармалары жаралган кыпчак-огуз тили деп көрсөтөт”.

Алтын-Ордонун адабий тили менен адабий маданиятынын түзүлүшүндө Хорезм өтө чон роль ойногон. “Алтын-Ордодон чыккан бир нече көркөм чыгармалардын тили Хорезм жана төмөнкү Сырдарыянын, башкача айтканда, Ак ордо аймагындагылардын тилине түздөн- түз байланышы болгон”-дейт окумуштуу А.Ю.Якубоский .Ушул эле пикирди Н.Келимбетов да “Эзелки казак адабияты” эмгегинде “Махабат наменин” тилинде кыпчак тилинин элементтери басымдуу экендиги талашсыз деп карайт.(203-б). Ушул маалыматтар Н.Маллаевдин “Өзбек адабиятынын тарыхы”эмгегиндеги “Махабат наменин” сегиз намеси өзбек тилинде жазылган деген пикири тарыхый чындыкка туура келбейт деп эсептөөгө негиз берет.(297-б). Окумуштуу бул пикирин дагы улантып “Мухаббат наменин” 317бети өзбек тилинде 156 бети фарсы-тажик тилинде...Муну атайын изилдөө зарыл, анткени “Махабат наменин” тили өзбек деп жыйынтык чыгарат. 14-кылымда Алтын- Ордо, анын аймагында “Махабат наменин” жазылган доордо көркөм чыгармаларда, официалдуу иш кагаздардары да калыптанган адабий тилде, кыпчак тилинде жүргүзүлгөндүгүн Эриб Наджип “11-14- кылымдардагы түрк тилдеринин тарыхы боюнча изилдөөлөр” аттуу эмгегинин “Махабат намеге” арналган бөлүгүндө баса көрсөтөт.

Эгерде азыркы кыргыздын турмушунда кыпчактардын басымдуулугун эске алсак, анда дастандын кыргыз калкына да түздөн - түз тиешеси бар деп кароого милдеттүүбүз. Ушул жерден дастандын тилине байланыштуу бир пикирди айтууга туура келет. Анткени “Наменин” оригиналынын тилиндеги көп сөздөр азыркы кыргыз тилиндеги лексикалары менен бүтүндөй үндөшүп турат. Ушунун өзү бул дастандын накта түрк тилинде изилдөөчүлөр белгилегендей кыпчак диалектиси басымдуу роль ойногон түрк тилинде жазылгандыгын айгинелеп турат.

Улуу Октябрь революциясына чейин кыргыз эли чагатай, араб, татар, казак, эски өзбек тилдерин пайдалангандыгы белгилүү. Буга мисал катары, О.Сыдык уулунун Уфадан басылып чыккан “Мухтасар тарых Кыргызия” 1941-жылы чыккан “Тарих кыргыз Шадмания” китептери айрым окумуштуулар тарабынан эски татар тилинде жазылгандыгы белгиленсе, айрым изилдөөчүлөр “нукура кыргыз тилинде жазылган”(Х.Карасаев) деп белгилеп жүрүшөт. Ал гана эмес, диалектилик өзгөчөлүгү да сакталган. Ал эми “Тарых кыргыз Шадмания”эмгегин изилдеген Анвар Байтур “Чагатай жазуу системасында баяндалган бул эмгек Орто Азиялык жана Чыгыш Туркестандык орток туркий жазма мурас”-деп билдирет. Жогорудагы ар кандай көз караштан улам, кыргыз эли революцияга чейин араб, чагатай, татар, казак тилдерин бир мезгилде өздөштүрүшкөнүнөн кабардар болобуз. Анткени кытайлык кыргыз окумуштуусу Нооруз Усөнаалы белгилегендей: “Чагатай тили-туркий тил системасындагы бардык улуттардын орток колдонгон жазуусу”. Осмоналы Сыдык уулунун аталган китебинин бир жеринде: “Атаныздардын урматы үчүн ошондой эле кыргыздын ысмы унутулбаган сыяктуу эле, тили да унутулбасын деп, нагыз

кыргыз тилинде жаздым, арасында башка тилден да саал киргизилди”(“Атанызлардын хурмети үчүн хем исми унутулмаган шекилди, тили да унутулмасун деп, нагыз кыргыз тилинде яздум, арасында башка тилден хем аз кирди”)деген эскерүүсүнө караганда Х.Карасаевдин пикирине кошулуу менен чыгарма нагыз кыргыз тилинде жазылган деп кесе айтууга болот. Демек, жогорудагыдай мисалдарды келтирүү менен окумуштуу Байтур: “Осмоналы Сыдык уулунун бул эки эмгеги 20- кылымдын 30-жылдарына чейин улантылып келинген эрте чагатай - кыргыз жазуусундагы кыргыз тилинде жазылган”деп жыйынтык чыгарат. (китептин 17-бети) Жыйынтыктап айтканда, Осмоналы Сыдык уулунун бул тарыхый чыгармаларынын кытайлык кыргыздардын бүгүнкү алфавитинде транскрипцияланып, басылып чыгышы, аларды илимий негизде ар тараптан үйрөнүү үчүн чон саамалык болуп саналат. Эми аны комплекстүү изилдөөлөр аркылуу улантуу керек:

1.Бул эмгектердин факсимелесин чыгаруу.

2.Азыркы алфавитке диакритикалык белгилерди кошуунун негизинде оригиналдын транслитерациясын берүү.

3.Бүгүнкү адабий тилибизге толук таржымалоо.

4.Анын Волга бою, Орто Азия жана Чыгыш Туркестандагы калктардын орток жазма маданиятында алган тиешелүү ордун аныктоо сыяктуу иш чаралар өз изилдөөчүлөрүн күтүүдө.

“Мухтасар тарых кыргызия” деген китебине үзүндү.

Бу тарых жазылды кыргыз үчүн,

Кыргызды кыйлы калктар билсин үчүн.

Жаздым мен бир неченди дастан кылып,

Окуган фақырыңыз Букар шариф.

Дин үчүн жахилларга (наадандарга) урду камчы,

Дин кызмат миллетке (улутка)көнүл берген .

Воздушный шар деп айтады атын билген,

Онорманга акылды кудай берген.

Басмакана жана бар китеп баскан,

Халктарга өнөр менен магарыф (агартуу) чачкан

Гезит журнал маалумат ар тараптан

Шолар менен калкыбыз көзүн ачкан.

Революцияга чейинки мезгилдер аралыгында жазылган дагы бир баалуу адабий мурас-

Молдо Кылычтын “Кысса-и-зилзала”чыгармасы.

Чыгарма 1911-жылы араб тамгасы менен Казанда басылып чыгат. Араб ариби менен татар тилинде жарык көргөнүн төмөнкү мисалдар менен далилдөөгө болот:

1.”Казак кыргыз балалары үчүн оку китаби”.

2.”Кыскы гана куралчылык китаби”.

3.”Зарзаман язувчи Молла Кылыч”.

4.Кыргызда болуп өткөн чон адамларынын ашларында болуп өткөн салтанат.

4.Асыл турк лугатына ярдамчы Молла Кылыч.

Тарыхый маалыматтарга караганда 9-10 кылымдардан кийин турк уруулары уйгур жазуусу деп аталган жазуу системасына өтүшкөн. Бул жазуу уйгур деп аталып калышынын себеби, уйгурлар Борбордук Азияда өзүнчө мамлекет болуп, маданияты өнүгүп турган мезгилде алфавит согди алфавитин түзүшкөндүгүнө байланыштуу болсо, экинчиден, ал алфавит менен жазылган эстеликтердин көпчүлүгү уйгурлар жашаган жерлерден табылгандыгына байланыштуу болду.

Кыргыздардын уйгур жазуусунан колдонгодугуна жеткиликтүү далил боло ала турган материалдар али илимде тактала элек. Чех окумуштуусу Ч.Лоукотка уйгур

алфавитинен туркестанда жана монголияда жашаган бардык эле турк жана монгол уруулары колдогон деген пикирди айткан (Ч.Лоукотка. Развитие письма. М.1950.137-б). Бугу таянуу менен кыргыздардын эзелки бабалары да бул алфавиттен пайдаланган болуш керек деп божомолдоого болот.

Уйгур алфавити менен жазылган эстеликтерди изилдөө иши 19-кылымдын биринчи жарымында башталган. Бул жазуу 1881-жылы француз окумуштуусу Ю.Клапрот тарабынан биринчи жолу окулган. Байыркы уйгур жазуусун окуп үйрөнүүдө да академик В.Радловдун эмгеги баа жеткис. Уйгур алфавитинин составы үндүүлөрдү белгилөөчү беш тамга, белгилөөчү 17 тамгадан туруп 28 фонеманы билгизген. Алардын жазылышы жана түзүлүш принциби Орхон-Енисей алфавитинде окшош жана ал сыяктуу эле бардык турк урууларынын тилин тейлөө ылайыкталып түзүлгөн.

Орхон-Енисей жана уйгур жазууларынан кийин кыргыз эли араб алфавитинен пайдаланган.

7-8- кылымдарда арабдар Борбордук жана Орто Азияны басып алгандан кийин жергиликтүү элдерге ислам дини жана араб алфавити тарала баштаган. Кыргыз элине араб жазуусу өзбек, уйгур жана динчилери тарабынан көбүнчө дин китептерин үйрөнүү динден ажырагыс эле, анткени окуу китептеринин ордуна дин китептери колдонулган. Жазма эстеликтердин сакталбагандыгына байланыштуу кыргыздардын араб алфавитин пайдалана баштаган мезгилин так айтууга мүмкүн эмес. Ал эми 17-19 кылымдарда араб алфавити менен кыргыз тилинде жазылган анча-мынча документтерди атап көрсөтсөк болот. Белгилүү окумуштуулар В.М.Плоских менен С.Кудайбергеновдордун изилдөөлөрүнө караганда улуу жүздөгү казактар менен түндүк кыргыздардын 1824-жылы Боромбайдын Батыш Сибирь бийликтерине карата орус букаралыгына өтүү мамилесин билдирген каты, 1848-жылы Боромбайдын экинчи жолу орус бийликтерине кат аркылуу кайрылуусу, 1852-жылы 23-мартта Ормон менен Умөталынын Иледеги орус императору Николай II жазган каты, 1868-жылы 29-январда Кудаяр хан менен К.П.Кауфмандын соода келишимине кол коюлган документтери, 1873-1874-жылдардагы көтөрүлүштү басуу үчүн Кудаярхандын Туркестан генерал-губернаторунан жардам суроо иретинде жөнөткөн расмий каттарын ошол мезгилдеги функцияны аткарып турган чагатай тилинде араб графикасы менен жазылгандыгын төмөнкү документтер менен бекемдөөгө болот. (В.М.Плоских, С.Кудайбергенов. Ранние киргизские письменные документы. Известия академии наук Кыргызской ССР. №41968.77-78-б)

Колдонулган адабияттардын тизмеси:

1. Б.М.Юнусалиев. Адабий тилибиздин диалектилик баазы жөнүндө. 1962
2. Б.М.Юнусалиев. Тандалган эмгектер. Ф:1985
3. Кыргыз элинин оозеки чыгармачылык тарыхынын очерки. Ф:1979
4. Касымжанова А. Рухий маданияттын башатында. Кыргызстан Маданияты.1986 7-август
5. Кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхы. Б:2002
6. Х.М.Демирчизааде. Китаби дэдэ Горгут дастандарынын тили. Баку:1959
7. Ч.Лоукотка. Развитие письма. М:1950

УДК 368+35.08+35.087.4

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДА КАМСЫЗДАНДЫРУУНУ ӨНҮКТҮРҮҮНҮН
ПРОБЛЕМАЛАРЫ
ОСНОВНЫЕ ПРОБЛЕМЫ В РАЗВИТИЕ СТРАХОВОЕ ДЕЛО В
КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
THE MAIN PROBLEMS IN DEVELOPMENT OF INSURANCE IN
KYRGYZ REPUBLIC

Мергенбаева А. – ЖАМУ, Аксы колледжи

Аннотация: Кыргыз Республикасында камсыздандыруунун өнүктүрүүнүн негизги максаттары калктын, уюмдардын жана мамлекеттин камсыздандыруу коргоосуна муктаждыктарын канаатандыруу чараларын иштеп чыгуу.

Аннотация: Главные цели в развитие страховое дело в КР разработать основные планы и удовлетворить потребность народа, предприятие и защита государственное страхование.

Annotation: The main aim of development of insurance in Kyrgyz Republic and to develop the main plans and satisfy needing of people, company and protection of state insurance.

Ачык сөздөр: инвестиция, ресурс, резерв, фактор, ссуда, реконструкция, субсидия, потенциалдуу, лицензия, актуарий, полис, ипотека, трани.

Ключевые слова: инвестиция, ресурс, резерв, фактор, ссуда, реконструкция, субсидия, потенциальный, лицензия, актуарий, полис, ипотека, трани

Key words: investment, resource, factor, loan, reconstruction, grant, potential, license, actuary, police, mortgage, tranche.

Кыргыз Республикасында камсыздандыруунун өнүктүрүүнүн негизги максаттары калктын, уюмдардын жана мамлекеттин камсыздандыруу коргоосуна муктаждыктарын канаатандыруу чараларын иштеп чыгуу жана ишке ашыруу болуп саналат, алар ишкердик ишти кенейтүүнүн жана мамлекеттин экономикасын өнүктүрүү үчүн узак мөөнөттүү инвестициялык ресурстарды топтоонун түрткү берүүчүсү болуп саналат.

Бул максаттарга жетишүү үчүн төмөнкүдөй милдеттерди чечүү керек:

- Кыргыз Республикасындагы камсыздандыруу базарын андан ары өнүктүрүү
- камсыздандыруу ишин мамлекеттик жөнгө салуу жана көзөмөлдөөнүү өркүндөтүү
- камсыздандыруунун топтомо түлөрүнүн механизмдерин пайдалануу менен узак мөөнөттүү инвестицияларга калктын жыйнаган акчаларын которууга түрткү берүү үчүн өбөлгөлөрдү түзүү
- камсыздандыруунун ыктыярдуу жана милдеттүү түрлөрүн өнүктүрүүгө көмөк берүүчү мыйзамдык, ченемдик жана методологиялык базаларды өкүндөүү
- камсыздандыруу уюмдарынын финансылык туруктуулугун жана капиталдашынын өсүшүн камсыз кылуу
- улуттук камсыздандыруу индустриясынын туруктуулугун жана ишенимдүүлүгүн чыңдоо жана жалпыга маалымдоо каражаттары менен максаттуу иш жүгүзүү аркылуу калктын камсыздандыруу маданиятын жогорулатуу
- кайра камсыздандыруу жана бирге камсыздандыруу механизмдерин өркүндөтүү

Кыргыз бизнесинин кыйла ыкчам өнүгүп келе жаткан чөйрөсүнүн бири камсыздандыруу болуп саналат. Камсыздандыруу кызматы базарындагы операциялар уламдан улам өсүп жатат. Ошого карабастан төмөнкүдөй факторлор камсыздандыруунун өнүгүшүнө терс таасирин тийгизип жатат.

- жарандардын жана юридикалык жактардын камсыздандыруу кызматтарына болгон акы төлөө жөндөмдүүлүгүнүн жана суроо талаптарынын учурдагы деңгээлинин төмөндөгү камсыздандырууну талаптагыдай өнүктүрүүгө көмөк бербейт.

- камсыздандыруу резервдерин узак мөөнөткө жайгаштыруучу ишенимдүү финансылык куралдардын жетиштүү көлөмүнүн жоктугу жана жергиликтүү компаниялардын баалуу кагаздарынын кирешелүүлүгүнүн төмөндөгү камсыздандыруу компанияларына камсыздандыруу резервдерин кыйла натыйжалуу инвестициялоого мүмкүнчүлүк бербей жатат

-камсыздандыруу продуктуларын жана кызматтарын алуу маселелери боюнча потенциалдуу керектөөчүлөрдүн камсыздандыруу маданиятынын деңгээлинин жетишсиздиги камсыздандыруучу коргоо механизмдерин пайдаланууну жана өнүктүрүүнү чектөөдө

-камсыздандыруучулардын милдеттүү камсыздандыруу мыйзамдарын аткарганандыгы же талаптагыдай эмес аткарганандыгы үчүн таасир тийгизүүчү администрациялык чаралардын жоктугу камсыздандыруу компанияларынын мыйзамдардын аткарылышын камсыз кылуусуна мүмкүндүк бербей жатат.

-лицензиясы бар актуарийлердин жоктугу камсыздандырууну резервдеринин, камсыздандыруу тарифтеринин эсептерин жүргүзүүгө, актуардык иш жаатында консультациялык кызматтарды көрсөтүүгө мүмкүндүк бербей жатат.

Мамлекеттик камсыздандыруу уюму ААКнын төрайымы Жумагүл Эгамбердиева Шариповна, ушул кызматка келер замат республиканын дээрлик бардык облустарын кыдырып, аймактык жетекчилер менен жолугушуп, алардан элге түшүндүрүү иштерин жүргүзүүгө жардам берүүлөрүн өтүнгөндүгүн, буга чейин деле брошюралар чыгарылып, роликтерди тартып, жарандар менен жолугушуу, түшүндүрүү иштери жүргүзүлүп келгендигин айтып, ошого карабай элди камсыздандыруу өнөктүгүнө жапырт тартуу абдан кыйын болууда деп өз оюн билдирген. Чынында, айрыкча быйылкы Чоң-Алайдагы жер титирөө, Өзгөндөгү жер көчкү элибиз үчүн коңгуроо, эскертүү болду. Өкмөттүн 2007-жылдын 8-майындагы №155 «Кыргыз Республикасынын аймагында болгон табигый кырсыктардан жабыркаган адамдардын жеке менчик турак үй куруусуна жана реконструкциялашына мамлекеттик субсидияларды берүү тууралуу» токтомуна өзгөртүүлөр киргизилгендигине байланыштуу жабыр тарткан жарандарга ӨКМ тарабынан бериле турган 200,0 миң сом өлчөмүндөгү ссуда жана 50,0 миң сомдук бир жолку акысыз мамлекеттик субсидия берүү токтотулду. Токтомго байланыштуу жарандар табигый кырсыктардан жана өрттөн жабыр тарткан турак жайын ондоп түздөөгө каражат алуу үчүн Мамлекеттик камсыздандыруу уюмунан өз турак жайын камсыздандырып коюуга милдеттүү экенин калк арасына жайылтуу негизги маселе. Ал эми элди коопсуз жайларга көчүрүү үчүн жер бөлүп берүү милдети жергиликтүү бийликтерге тагылган. Барган сайын элибиз камсыздандыруунун зарылдыгын аздан болсо да түшүнүп бара жаткандыгы байкалууда. Мисалы, былтыркы жылдын 1-февралынан баштап, 31-декабрына чейин жалпысынан 10 миң 813 жаран турак жай үчүн камсыздандыруу полисин алган. Бул сумма 8 млн. 640 миң 800 сомду түздү.

Баарыбыз жаратылыш кырсыгынын бетин ары кылсын деп тилейбиз. Бирок, кырсык болуп кетсе камсыздандыруу компаниясы аларга 7 млрд. 401 млн. ашык сом төлөп берүүгө туура келет. . Андан тышкары, өлкө аймагындагы өрттөн, шамалдан, селден жабыр тарткан полиси бар жарандар да жардам алышууда. Мына ушундай мисалдардан улам элде камсыздандыруу компаниясына туруктуу ишеним калыптанып бара жатат. Анткени, 2017-жылдын январь айынан баштап, 30-июнга чейинки мөөнөттө 20 миң 275 жаран өз турак жайын камсыздандырышкан. Жогорудагы келтирилген сандарды

салыштырсак, үйдү камсыздандыруу эки эсеге көбөйгөнү байкалууда. Азыркы күндө облустук, райондук жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары калкка түшүндүрүү иштерин жүргүзүүгө жардам берип жатышат. Ушундан улам камсыздандыруу уюмдары жаңыча иштөө ыкмасын сунуштап жатат. Айыл элинин жагдайын ошол айыл өкмөтүнүн кызматкерлери жакындан билип, абдан жакшы тааныйт эмеспи. Ушуга байланыштуу айыл өкмөтүндө иштеген жооптуу катчы, социалдык кызматкер же салык адиси болобу, айтор, мына ушул контингент менен келишим түзүлсө. Алар камсыздандыруу уюму менен пландуу, сабаттуу жана туруктуу кызматташып туруусу ишти илгерилетет деген тилек бар.

Үйдү камсыздандыруу үчүн болгону эки гана документ керек. Ал – үй ээсинин паспорту жана турак жайга тиешелүү документтер. Жарандарыбыздын көбүндө мына ушул документтер толук болбогондуктан камсыздандыруу иштерине кедергисин тийгизүүдө. Бир жагынан караганда Мамлекеттик камсыздандыруу компаниясы социалдык долбоордун милдетин аткарып жатат. Мисалы, турак жайды өрттөн жана табигый кырсыктардан милдеттүү камсыздандыруу эрежелеринде жана КР 2016-жылдын 2-февралындагы №49 «Турак жайды өрттөн жана табигый кырсыктардан милдеттүү камсыздандыруу чөйрөсүндөгү актыларды бекитүү жөнүндө» токтомунда бекитилгендей калктын социалдык аярлуу катмарларына, Улуу Ата Мекендик согуштун, Афганистан согушунун ардагерлерин, ден соолугунан мүмкүнчүлүгү чектелген адамдарды (1-2 топтогу майыптарды), Чернобыль АЭСиндеги кыйроонун кесепетинен жабыркаган жарандарды, аз камсыз болгон үй-бүлөлөрдү ж.б. бир нече категориялар боюнча жарандар бекер камсыздандырылып жатат. Элге жеңилдик болсун деп мындай социалдык багыттагы чечимди мамлекет башчысы, Өкмөт жана парламент биригип кабыл алышкан. Ал эми жарандарыбыздын өзүн жана автоунааларын камсыздандыруу иштери өтө жай жүрүүдө. Күн сайын жол кырсыктары катталып жатканына карабай, жүргүнчүлөрдү ташуучу автоунааларды камсыздандырууда көйгөй көп. Буларга тиешелүү мыйзамдарда кайра карап чыгуучу жагдайлар бар. Өз өмүрүн камсыздандырууга мигранттарыбыз да көңүл бурушпайт. Бүгүнкү күндө биз Россия Федерациясынын “Росгосстрах” компаниясы менен кызматташууну жолго коюлуп жатат. Чет мамлекеттеги мигранттарыбыз дагы ар кандай кырсыктарга туш келген учурда коргоого муктаж. 2016-жылы үйлөрү түрдүү кырсыктардан жабыр тарткан 7 жаранга төлөм жүргүзүлдү. Ошондой эле 2017-жылдын башынан бери камсыздандыруу полиси бар 43 жаран жардам алды.

Белорусиянын камсыздандыруу тажрыйбасынан мисал келтирсек, аларда совет мезгилинде системалуу жолго салынып калган камсыздандыруу ишмердүүлүгү ушул күнгө чейин токтобой иштеп келүүдө. Ал эми Кыргызстан эгемендүүлүк алып, союздук байланыштар үзүлгөндө бул иш токтоп калган болчу. Аларда МАИ токтоткондо машине үчүн же жаран ооруканага түшкөндө жарандын өзү үчүн камсыздандыруу полисин дароо сурайт. Үйдүн камсыздандыруу полиси жок болсо сатууга уруксат берилбейт. Үйүн күрөөгө коюп кредит алуучуларга дагы ушундай эле талап коюлат. Айтор, камсыздандыруу полиси милдеттүү документ болуп калыптанып калган.

2007-жылдын 8-майындагы № 155 «Кыргыз Республикасынын аймагында болгон табигый кырсыктардан жабыркаган адамдардын жеке менчик турак үй куруусуна жана реконструкцияланышына мамлекеттик субсидияларды берүү үчүн мамлекеттик ипотекалык сертификаттарды чыгаруунун жана берүүнүн тартиби жөнүндө жобону бекитүү тууралуу» токтомуна өзгөртүүлөр жана толуктоолорду киргизүү тууралуу токтомуна 2016-жылдын 27-декабрында Премьер –министр С. Жээнбеков кол койгон. Бул өзгөртүү киргизилген токтомго ылайык, жаратылыш кырсыктарынан жабыркаган турак жай үчүн жарпандарга ӨКМ (МЧС) тарабынан бериле турган 200,0 мин сом өлчөмүндө

ипотекалык ссуда жана 50,0 миң сом өлчөмүндөгү бир жолку акысыз жана кайтарылгыс мамлекеттик субсидия берүү токтотулат.

Бул токтомго өзгөртүү киргизүүнүн бирден бир себеби «Турак жайды өрттөн жана табигый кырсыктардан милдеттүү камсыздандыруу жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамын кабыл алуу болуп саналат. 2017-жылдын 1-январынан тартып ӨКМ тарабынан табигый кырсыктан жабыркаган үй-бүлөлөрдүн тизмесин түзүү токтотулат. Токтомго өзгөртүүлөр киргизилгенге чейинки тизмеге кирген жарандарга субсидия транш менен берилет. Турак үй курууга биринчи транш алган жабыркаган адамдар бир жылдын ичинде пайдубал куруу боюнча отчет бербесе, аларга кийинки транштарды алуу мүмкүнчүлүгү берилбейт.

Камсыздандыруу каражаты өрт(жалындын, түтүндүн), анын ичинде камсыздандырылган турак жайдан сырткары чыккан өрт кырсыгы болгон учурда, өрттү өчүрүү боюнча мыйзамдуу аракеттерди жасоонун натыйжасында суунун турак жайга киришинен, күчү 6 балл жана андан жогору болгон жер титирөөдөн, таш кумду агызган селден, дарыя ташкынынан, суу сактагычтардын жарылып суунун каптоосунан, жер көчкүдөн турак жай жабыркаган учурда төлөнүп берилет. Ал эми турак жай көрсөтүлгөн багытта колдонулбаса, аскерий аракеттерден, массалык баш аламандыктан, иш таштоолордон, массалык толкундоодон, өзөктүк куралдан жабыркаса, камсыздандыруу мыйзамында белгилегендей, камсыздандырылган турак жайга камсыздандыруу суммасы төлөнүп берилбейт.

Кыргызстан камсыздандыруу боюнча коңшулардан кыйла эле артта калды. Бир эле мисал, автоунаа ээлеринин жүргүнчүлөр алдындагы жоопкерчилигин камсыздандыруу Казакстанда, Өзбекстанда, ал түгүл жарандык согушту баштан өткөргөн Тажикстанда да милдеттүү түрдө эчак эле киргизилген.

Жаңырган жылдан тарта бардык мамлекеттик эмес уюмдар өздөрүнүн кызматкерлерин өндүрүштөгү кырсыктардан милдеттүү түрдө камсыздандырууга тийиш. Бирок бюджеттик каражаттын тартыштыгынан улам мамлекеттик уюмдар үчүн бул милдеттүү болуп каралган эмес. Ошол эле учурда милдеттүү түрдө камсыздандыруу мыйзамдарын аткарбагандар үчүн административдик жаза да каралган эмес.

Жеке адамдар зарылдыктан улам негизинен медициналык камсыздандырууга гана катышууда. Өлкөдөн сырткары саякатка чыккандар үчүн медициналык камсыздандыруу талап кылынат, ал жок болсо, көп өлкөлөрдүн элчиликтери виза бербей коюшат.

Камсыздандыруунун калган түрлөрүнө жарандардын катышуусу бирин-серин гана, кызыгуу дээрлик жок.

Камсыздандыруу маданиятынын жоктугу ар кандай кырсыктан, тобокелдиктен сактануу чараларын көрүүгө түздөн-түз таасир берүүдө. Коркунучтар тобокелдиктер бар учурда камсыздандыруу зарыл маселе. Мындай маданият жок учурда аны жаратуу машакаттуу иш болуп жатат.

Камсыздандырууга калктын активдүү катышпай жаткандыгынын дагы бир себебин адистер жакыр турмуштан да көрүшөт. Үйүндө наны жок отурган үй-бүлөлөр үчүн камсыздандырууну ойлоп да коюшпайт.

Милдеттүү жана ыктыярдуу катышкандар биринчи кезекте чет элдик компаниялар болууда. Анткени инвесторлор Кыргызстанда иш баштап жатып, ар кандай кырсыктан жана коркунучтан камсыздандырууну биринчи кезекте ойлонушууда.

Кыргызстанда камсыздандыруу тармагында бүгүнкү күндө 15 компания иштейт. Бирок алардын ичинен киреше таап өнүгүү жолунда баратканы аз санда.

Кыргызстанда эки жолу революция болгондо талоонго учурап, бүлүнүп-чачылган көп дүкөндөр, ишканалдардын зыянын эч ким төлөп берген эмес, анткени камсыздандыруу

болгон эмес. Бирок, азыр деле революция, массалык тополоң, талап-тоноодон камсыздандырууга бир да компания милдет албайт экен. Анткени, Кыргызстан эл аралык уюмдардын баасы боюнча дагы эле тобокелдик көп тооруган, туруктуу эмес өлкөлөрдүн тизмесинде турат.

Республика аймагында турак жайды өрттөн жана табигый кырсыктардан милдеттүү камсыздандыруу ишин жайылтуу максатында Мамлекеттик камсыздандыруу уюму бир нече банк жана ишканалар менен агенттик келишим түзүү жолу менен ийгиликтүү иш алып бара жатат. Ар бир жаран төмөндөгү мекемелерге кайрылып өз турак жайын камсыздандыра алат.

Мамлекеттик камсыздандыруу уюмунун өнөктөштөрү :

«Айыл банк» ААК, «РСК Банк» ААК, «ДосКредобанк» ААК, «АзияБанк» ААК, «Капитал Банк» ААК, «Банк Компаньон» ЖАК, ААК «Бакай банк», «Кыргыз почтасы» МИ.

Эгерим жергебизде кырсык болбосун, эч кимдин үйү бузулбасын деп, жараткандан тилек кылабыз. Бирок, жаратылыш кырсыктары айттырбай келет экен. Жыл башынан бери республиканын түштүгүндөгү жер көчкүдөн отузга жакын адам шейит кетти. Жер титирөөдөн үйлөр жарактан чыкты. Чатырларда жашап калган жарандарыбыз үчүн жүрөк зыркырап кетет экен. Эгерде Кыргызстандын бардык жарандары үйлөрүн камсыздандырып коюшса, андан түшкөн каражат мына ушундай кыйналган журтташтарыбыз үчүн бери дегенде соопчулук болсо деле жаман эмес. Андыктан, камсыздандырууга кайдыгер карабаганыбыз оң.

Колдонулган адабияттардын тизмеси:

1. Т. Р. Баялиева Экономика Бишкек, 2012
2. Белика Ю.А. Краткий экономический словарь
3. Д.Бектенова Финансы, акча жүгүртүү жана кредит
4. З. Д. Искакова Экономикс микро жана макроэкономика
5. Руденков И. А. Страхование дело 2014-г
6. М. А.Зайцева, Л.Н. Литвинова, А.В.Урупин, учебное пособие Страхование дело
7. М. В. Мазаева учебное пособие Страхование дело М-2017
8. Скамай Л.Г. Страхование дело М-2017
9. Белика Ю.А. Краткий экономический словарь М-1987

УДК 94(575.2)+801.81+821.512.15

КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТҮҮЛҮГҮНҮН ИДЕЯСЫ ООЗЕКИ ЧЫГАРМАЛАРДА
ЧАГЫЛЫШЫ (АКЫН ЖЕҢИЖОК, ТОКТОГУЛДУН ЫРЛАРЫНЫН НЕГИЗИНДЕ)
ОПИСАНИЕ ИДЕИ КЫРГЫЗСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ В УСТНОМ НАРОДНОМ
ТВОРЧЕСТВЕ. (НА ОСНОВЕ ПОЭЗИИ ПОЭТОВ ЖЕНИЖОК, ТОКТОГУЛ)
A DESCRIPTION OF THE IDEA OF KYRGYZ STATEHOOD IN FOLKLORE. (BASED ON
THE POETRY OF POETS JENIJOK, TOKTOGUL)

Наркеев С.А – ЖАМУ, Аксы колледжи
Чилетова А.Д. – ЖАМУ

Аннотация: Бул эмгекте кыргыз элинин тарыхый эс тутумунда мамлекеттүүлүк идеясынын болгонун акындар Жеңижок, Токтогулдун ырларында так айтылганы анализге алынат.

Аннотация: В этой статье анализируется как отражается государственность в народном творчестве, в том числе песни акына Жеңижока и Токтогула.

Annotation: This article analyses the reflection of statehood in the works and songs of poets Jenijok and Toktogul.

Ачык сөздөр: мамлекет, эл, улут, мекенди сүйүү жана бий, бек, кыргыз эли жери, этникалык өзгөчөлүк

Ключевые слова: этнический идентичность, государства, государственность, народ, нация, любить родину, бий, бек.

Key words: government, people, nation, love to country, Kyrgyz nation and Kyrgyz land, ethnic identification.

Ар бир элдин тарыхый өнүгүү жолу, өгөчөлүгү болот, ал өзгөчөлүк, ал элдин этнонимине, жерине, дүйнө таанымына жана карманган адат-салтына байланыштуу. Арийне ушуга байланыштуу кыргыз эли деген түшүнүк, биздин эл үчүн мамлекеттүүлүктүн жалпылык мааниси катары элдин тарыхый эс тутумунда кабылданып жашап келген. Андыктан элибиздин алгачкы кыргыз ханы Манас биринчи кыргыздын башаты болгон Манас эпосунда биздин элибиз мекенин эч качан унутпастан тарыхый эс тутумдарында бекем сактап, жашап келген орто азиядагы эң байыркы эл бул кыргыз эли экендигин тарыхый булактарда бирде кыргыз, бирде калпак кийген эл, кээде ат минген эл деп тарыхта өз аты менен таанылган улут, эл болуп саналат. Элибиздин кылымдар бою кыргыз деп аталган этникалык атын жоготпой жашап келгендиги, элибиздеги залкар ойлордун сөз кереметинин курчтугунда жана элдик ырлардын так, таамай айтылышы менен кыргыз атын сакатап келишинен эң башкы сырлары элдик ырлардын жана салттардын атадан балага улам ыйык сакталып өтүп келишинде жана андан кийинки баатырларыбыздын, эл башчыларынын элдин ынтымагын бекем сактагандыгында жа алар элди кыймылга келтирип, улут, мамлекет болуп калыптанышына даңгыр жол салган. Манас баш кыргыз хандары байыртан эле элдин, жердин тагдырын бири-бири менен тыгыз байланышта караган, ошондуктан Манас эпосунда:

Атамдан калган Анжиан,

Анжианды барып албасам.

Деген ыр саптары ата-бабадан калган Фергана, байыркы Давань-Дабан деп аталган мамлекетибизди, башкача айтканда Фергана аймагын кытайдын аскердик колунан бошотуп алып, туулган жерди, элди азатыкка чыгаруу эң ыйык маселе экендигин жалпы

кыргыз элинин улуу курултайында жар салып кабарлаган. Эл башылары, бийлер, бектер эл ырчылары акындар аркылуу кыргыз элинин айланасына бириктирген, ошондуктан кыргыз эли деген этникалык жалпы түшүнүк негизделип, анын негизинде кыргыз эли - бул мамлекеттик, мамлекеттүүлүктүн накта бир классикалык формасы же кыргыз элинин мамлекеттигинин өзгөчө бир формасы болгон. Бул багытта А.Н.Гумилевдин¹ бир сөзү менен айтканда: «Этнос дегенибиз өзүн башка жамаатардан өзгөчөлөп бөлүп туруучу адамдардын жамааты экен. Тарыхый мезгилдерде жаралып жана кайра жоголуп турганына карабай, этнос аздыр көптүр туруктуу келет», андыктан кыргыз этносу эң байыркы эл экендиги тарыхтан бизге белгилүү. Биздин элди кылымдардан бери аракетке келтиргенибиз биздин кыргыз элинин байыркы бай тарыхый материалдык маданиятыбыз жана элибиздин элдик оозеки чыгармычылыгындагы күчтүү идеялык баалуулуктарыбыз бар экендигинде.

Кыргыз элибиздин этникалык жактан жалпылыгыбызды түзүүдө, Манас, Бакай, Кошой, Алманбет жана Барсбек каган, Тапу Алп сол, Мухаммед Кыргыз, ошондой эле Ормон хан, Осмон датка, Үмөталы, Ажы бий, Нүсүп бий, Алымбек датка, Алымкул аталык, Курманжан датка, Жаркынайым, Болот хан, Абдуллабек ж.б.у. улуу инсандар болуп саналат. Алар бүткүл калкты ар дайым кыймылга келтирип, бириктирип кыргыз элинин тарыхый татаал жолунда баш-кез болуп турган, бул дегенибиз кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн, кыргыз элинин улуугун билдирет. Алар бизге «Кыргыз жери - Ата Мекен» деген түшүнүктү бизге калтырды. Кыргыз элинин жалпылыгын, элдүүлүгүн, мамлекеттүүлүгүн сактоодо акындардын ролу чексиз болгон, алар кыргыз элине идеялык жактан күч-кубат берип турган, алардын бири Жеңижок² акындын ырларында:

Башчысыз эл болсо да,
Баштуу элге тең болбойт.
Башчысы болсо акылдуу,
Башка элдерге жем болбойт.
Эстүү башчы элди ойлойт,
Эзелтен калган кыргызга,
Ээлеп келген Жерди ойлойт.
Элигип көөп кетпесе,
Элинде болгон кемди ойлойт.
Элинден артык эл болбойт,
Элдүү адам кем болбойт.
Эстүү болсо эл башы,
Эссиздерге жем болбойт.

Кыргыз элинде «мамлекет» деген түшүнүк «эл» деген түшүнүк менен барабар, башкача айтканда бизге чейин мамлекет дегенди «Таптык коомдогу саясий бийликтин уюму»³. В. И. Лениндин сөзү менен айтканда: Мамлекет бир таптын экинчи бир тапка болгон үстөмдүгү... » Биздин эл үчүн мамлекеттин өнүгүүсү, эл башчысына (президентке, губернаторго, акимге байланыштуу) экендигин байыртан сөз усталары, акылмандар айтып келген, ошондуктан акын Жеңижок айткандай эгер элди башкарган эстүү башчы башкарса, алар ар дайым карапайым калктын кызыкчылыгын көздөсө жана эл, жердин бүтүндүгүн ойлосо, кыргыз жеринин ыйыктыгын, кол тийгистигин жан дилинде сезсе, анда кыргыз эли мамлекеттигине ээ экендигин сезет дегенди билдирерин акын ырында баяндайт. Эгер мамлекеттик жетекчи каган же азыркы тил менен айтканда президент эл,

¹ Гумилев А.Н. Этногенез жана жердин биочөйрөсү. Бишкек.,1999-ж.105-бет.

² Жеңижок. Бишкек.,2004-жыл. 245-бет.

³ Краткий Политический словарь. М.,1983г.

жердин кызыкчылыгын ойлобосо, элдин ынтымагын ойлобосо жана жердин ыйыктыгын билгиси келбесе, жерди четинен сата берсе, ата-бабалардын каргышы тийет, туулган жерден эртедир кеч безип, качып тентийт деп ырында кабарлоодо, андан эң жаманы башкаруучу ээлигип, көөп кетсе, анда элдин каргышы тийерин, жети атасына жана жети тамырын каргыш уруп кетет деп акын Жеңижок баса белгилейт. Ал эми акын Токтогул ырларында XIX кылымдын аягы XX кылымдын башындагы кыргыз элинин мамлекеттүүлүгүн эл, жер түшүнүгү менен бирдей караган, анда ал ырларына назар салып көрсөк:

Сагынган менен бошотпой,
Сагындым кыргыз элимди.
Сары дарак жеримди,
Залимдер кести демимди.
Кара дарак жеримди
Кайрылып көрсөм дечү элем,
Калың кыргыз элимди⁴.

Акындын ыр саптарында адегенде эле ал үчүн эң башкысы «кыргыз эли», арийне ага кыргыз элинен артык эл жок, кыргыз эли болсо, кыргыз жери болорун айтат, ошону менен катар эле ал үчүн кыргыз жери, кыргыз эли деген түшүнүктөр ажырагыс түшүнүк болуп саналат. Ар бир пенде үчүн туулган жердин топурагы алтын экендигин акын Токтогул кабар салууда. Анткени туулган жердин, элдин улуулугун билген кыргыз адамы эч качан элин, жерин душманга тепсетпейт экендигин акын Токтогул ырларында кабарлоодо. Аны менен катар эле элдик оозеки чыгармаларда акындар ошол доордогу болуп жаткан процесстерге болгон мамилесин ыр саптарында чагылдырат эмеспи Акын Токтогул⁵ өзү Сибирге айдалып жатканда «Кош элим» деген ырында:

Келипсиң элим чогулуп,
Буулугуп турат букара
Мун айтуудан корунуп.

XIX кылымдын, башкача айтканда 1898-жылдын Анжиан көтөрүлүшүнөн кийин Токтогул көтөрүлүшкө идеолог катары катышкандыгы үчүн күнөөлөнүп кармалып жатканын баяндаса, ошол эле учурда орус колониалдык саясаты ар бир кыргыздын үнүн укпаганын, айрыкча карапайым калктын үнү эч кимге жетпегенин жана орус келгиндеринин оторчулук саясатынын азабын тартып, арыз муну жетпей өз элинде, өз жеринде корунуп, кордолуп жатканын, мамлекеттүүлүгүбүз жок, кимге барарыбызды билбей калдык деп акын Токтогул айтып жатат.

Бул сыяктуу ыр саптарды Курманжан датка өзүнүн кошокторунда: Зиябидин Максымдар, Жок болгонго күйөмүн, Бий, бектердин, атылганына күйөмүн, деген ыр саптары элибиздин 1898-жылдары Шиберге туткундалып, куугунтукталып, соттолуп, жатканына, аларды элибиз коргой албай, мамлекетибизге ээ боло калгандыгыбызды кыргыз журтуна ыр саптары менен кабарлоодо.

Ал эми «Азапка түштү өмүрүм» аттуу⁶ ырында :

Теңчилик кылып Күүнадыр
Текшерген жок арызымды.

Орусиянын колониалдык саясатынын күчөп турган учурунда биздин элди, жерди 1867-жылдан баштап генерал губернатордук⁷ башкаруу киргизилгенин «Губернаторду -

⁴ Сатылганов Т. Токтогул. Ф., 1954-ж. 95-бет.

⁵ Ушул эле эмгек. 35-бет.

⁶ Токтогул. Ф., 1954-ж. 48-бет.

⁷ История киргизской ССР. Том.2. Ф., 1986г. –С.101.

кыргыз тилинде ал мезгилде биздин кыргыз элибиз өз тилинде күүнадыр, жарым пашаа» деп айтышкан, ошондой эле жергиликтүү аймактарды уезддерге, болуштуктарга бөлүп башкарып келген. Биздин эл орус падышачылыгынын административдик башкаруу ситемасынын негизинде элибиздин башкаруу аң – сезиминде болуш деген сөз, акырындык менен элдин төл сөзүнө айланып, волостук башкаруу-болуштук башкаруу деп атала баштаган.

Демек, кыргыз элинин ан – сезимдеринде колониалдык орус падышачылынын башкаруу су жан дилине сингенин мына ушул сөздөр ападышачылыктын колониалдык саясатын ар тараптуу кандай болгонун кабарлап турат. Жогорудагы ыр саптары кабарлагандай орус колониясынын мезгилинде кыргыз эли көз каранды, өз алдынча мамлекеттүүлүгү жок болгонун, менин арызымды ганамес, элдин да маселесин орус келгиндери, башкаруучулары укпаганын, жыйынтыгында ак жеринен камалганын акын Токтогул өз ырында кабарлоодо.

Элдик ырлар, ар бир элдин тарыхы, ошону менен катар эле элдик ырлар аркылуу элибиздин эл катары калыптанышында акындардын ырлары эбегейсиз чоң болгон. Элдик оозеки чыгармаларда кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн калыптанышында акындардын жана элдик айтымдардын жана ойлордун ролу узор мааниге эгедер болуп саналат.

Колдонулган адабияттардын тизмеси:

1. Гумилев А.Н. Этногенез жана жердин биочөйрөсү. Бишкек.,1999-ж.105-бет.
2. Жеңижок. Бишкек.,2004-жыл. 245-бет.
3. Краткий Политический словарь. М.,1983г.
4. Сатылганов Т. Токтогул. Ф.,1954-ж. 95-бет.
5. Ушул эле эмгек. 35-бет.
6. Токтогул. Ф.,1954-ж. 48-бет.
7. История Киргизской ССР. Том.2. Ф.,1986г. –С.101